

ОЛЕКСАНДЕР ВИШНІВСЬКИЙ

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
і
ОТАМАНІЯ

Дітройт

1973

Мічіген

**INSURRECTIONAL MOVEMENT
IN UKRAINE**

C O L L E C T I O N

**ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
і
ОТАМАНІЯ**

З Б І Р Н И К

Printed in U.S.A.

Universal Slavic Printers — 2209 Caniff Ave., Detroit, Mich. 48212.

Дітройт 1973 Мічиген
КАПІТУЛА ВІДЗНАКИ ХРЕСТА ЗАЛІЗНОГО СТІЛЬЦЯ

З М І С Т

	Стор.
Від Автора	5
Вступ	7
Отамани	9
Отамани і повстанський рух	10
Отаманія	19
Отаман Зелений	20
Отаман Григор'єв	23
„Батько“ Махно	32
Отаманія в регулярній Армії УНР	
Отаман Оскілко	38
Отаман Божко	41
„Батько-отаман“ Омелько Волох	45
Розгром Всеукраїнського Повстанського Комітету	70
Нота голови Ради народних комісарів УССР Раковського	77
На маргінесі ноти Раковського	85
Самогубний рейд	
I. Повстанський штаб у Львові	88
II. „Базар“ (Голгота 359-ти)	90
Отаман Філоненко	96
Отаманія на еміграції	101
Д о д а т о к	
Постанова Запорізьців до Правительства Б. Мартоса	106
Відкритий лист полковника Петра Болбочана	107
Ілюстрації	

З М І С Т

Стор.

Від Автора	5
Вступ	7
Отамани	9
Отамани і повстанський рух	10
Отаманія	19
Отаман Зелений	20
Отаман Григор'єв	23
„Батько“ Махно	32

Отаманія в регулярній Армії УНР

Отаман Оскілко	38
Отаман Божко	41
„Батько-отаман“ Омелько Волох	45
Розгром Всеукраїнського Повстанського Комітету	70
Нота голови Ради народних комісарів УССР Раковського	77
На маргінесі ноти Раковського	85

Самогубний рейд

I. Повстанський штаб у Львові	88
II. „Базар“ (Голгота 359-ти)	90
Отаман Філоненко	96
Отаманія на еміграції	101

Д о д а т о к

Постанова Запорізьців до Правительства Б. Мартоса	106
Відкритий лист полковника Петра Болбочана	107
Ілюстрації	

В С Т У П

В історії кожної держави, кожного народу є світла й тіні; є постаті ясні й темні; є лицарі й нікчемники. Кожне заворушення — чи то буде революція, чи вибух національного зриву або взагалі якась замішанина — викликає завжди, незмінно й неминуче, пхання наверх різного роду авантюристів.

Простий приклад ілюструє це твердження. Візьмім шклянку води з якоюсь частинкою бруду. Коли та шклянка стоїть міцно-непорушно, всенький бруд опускається на дно й лежить там спокійною компактною масою, але як тільки ту шклянку порушити, бруд зараз же починає пхатися догори.

Те саме явище спостерігаємо в державі і суспільно-політичному житті. Отже, одним із характеристичних явищ кожного заворушення є те, що бурхливі хвилі його виносять на поверхню широких і глибоких вод не тільки людей талановитих, творчих і ідейних, цілком відповідаючих тому історичному завданню, що його покладає на долю вибраних, у критичні й переломові хвилини життя того чи іншого народу, революція чи національний зрив, але також і людей без ідеалістичного пориву і моральних підвалин, часто-густо нездар, але енергійних, нахабно-спритних демагогів, які ведуть за собою натовп лише тим, що самі йдуть за ним, потураючи йому в усьому й обіцяючи мотлохові золоті грушки на давно усохлій вербі...

Не один такий авантюрист встигне зганьбити і революцію і визвольний рух, заким правда, в підпілля загнана, вийде на світло денне й відкриє всім очі на нікчемну постать того чи іншого „героя“ революції або визвольної боротьби. Чим більше має серед себе таких авантюристів повсталий народ, тим менше, зрозуміло, шансів на його перемогу під час революції, на здійснення його визвольних прагнень, визвольних мрій та надій.

Наша новітня збройна визвольна боротьба, що розпочалася в огні всеросійської революції в 1917-му році, не була під тим оглядом винятком. Та й не могла ним бути, бо український народ, в наслідок кількасотлітнього перебування під московським ярмом, не був ані політично-вироблений, ані національно-свідомий, без освіти з волі Москви, а до того втративши свою інтелігенцію, що, за дуже малим винятком, або зрусифікувалася або спольщилася, був чудовим ґрунтом для буйного врожаю різного роду авантюристів. На наше щастя, майже всі вони були малого масштабу, але, на наше нещастя, їх було забагато, щоб це не відбилося негативно на нашій визвольній збройній боротьбі.

О Т А М А Н И

За часів нашої новітньої визвольної війни мали ми двох роду отаманів. У наддніпрянському війську назва отаман була однозначною з назвами командир, генерал, вождь. Наприклад: отаман куреня, отаман коша, загону, шівзії, Головний Отаман. В УГАрмії отаман означав ранг, що ним був перший ступінь булавного старшини (майор). В Наддніпрянській Україні отаманами називали себе ватажків повстанських загонів і таких ватажків інакше й не називали.

Таким чином, мали ми отаманів — командирів в українській регулярній армії і отаманів — ватажків повстанських загонів. Взагалі ж і в далекому і в новітньому нашому минулому мали ми отаманів, що їхні імена вписалися в нашу історію золотими літерами як найкращий зразок патріотичного чину й жертвості, отаманів, що про них українські кобзарі співали в своїх піснях-думах як про українських лицарів, і „отаманів“ у лапках, у гіршому значенні цього слова, „отаманів“, які, працюючи ніби для української справи, тільки шкодили їй.

Як уже зазначено, командирів на вищих командних становищах називали отаманами лише в армії УНР. Для спогадів згадаємо прізвища деякого з них. Отамани генерального штабу — Юнаків, Сінклер, Галкін, Липко, Сальський, Безручко, Змієнко, Куц, Греків, Капустянський, Удовиченко, Воскобойників, Петрів. Отамани — М. Омелянович-Павленко, Є. Коновалець, Ю. Тютюнник, О. Загородський.

ОТАМАНИ І ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

Отаманів-ватажків можна поділити на дві нерівні групи: отаманів позитивних і отаманів негативних або шкідників. Отамани позитивні були ідейними, свідомими своїх національних обов'язків, українськими патріотами. Своїми повстанськими загонами вони нищили лише ворогів України, в запіллі ворожої армії. Коли український фронт наближався до них, вони ставали до диспозиції штабу Дієвої армії і дисципліновано виконували покладені на них завдання. Ці отамани завжди ставали в пригоді нашій армії й не від них пішла пошесть, що отаманією зветься.

Як позитивних, так і негативних отаманів було дуже багато, щоб усіх їх перераховувати. Тому саме, лише для прикладу, подаємо прізвиська тільки небагатьох з них. До позитивних отаманів належали: Я. Орел (Гальчевський), І. Лютий, він же Гонта (тепер перебуває в Америці), Г. Чупринка, Чучупака з п'ятьма синами, Деркач, Сірко, Шепель, Волинець, Хмара, Загородній, Маруся Соколовська (вчителька), Заболотний, полк. Пшоник, Куравський, Малолітко, сот. Робаківський, Левченко, Струк, Трепет.

Отамани негативні ділилися на три групи: „батьки-отамани“, опереткові отамани, отамани-анархісти і комуністичне охвістя.

До „батьків-отаманів“ належали ті, що казали називати себе не інакше як „батько“. Вони часом співдіяли з фронтовими частинами нашої армії, але переважно діяли в нашому запіллі. Прилучені до армії, не завжди виконували накази, не тримали зв'язку і взагалі переважно діяли на власну руку, не раз спричиняючись тим до нашого неуспіху на фронті. Коли ж полювали на ворога в запіллі, то ніколи не можна було бути певним, що той, хто нині є для них ворогом, не стане завтра їхнім приятелем і навіяками... „Батьки-отамани“ то славою еквивалися, то з ганьбою і зрадою кумалися. А через те, що все зле хутчий

світ облітає й добру славу забиває, „батьки-отамани“ з своїми загонами завжди мали тавро українських авантюристів, а їхні негативні дії безпідставно йшли на рахунок українського війська і його Головного Отамана...

Найгіршими з усіх шкідливих отаманів були „отамани опереткові“, названі так тому, що мали оперетковий зовнішній вигляд. Це — герої оповідання Винниченка „Гаркун Задунайський“. Зійшли вони з сторінок книги на широку арену визвольної боротьби, щоб себе показати й у зв'язку з цим нажитися... Зійшли як намальовані: старокозацький червоний або малиновий жупан (зроблений з покриття сидінь у залізничних вагонах першої і другої класи), штани — як синє море, маття по землі волочиться... Турецький ятаган при боці („позичений“ з музею...), дві пістолі за пасом, вуса обов'язково довгі і вниз. Дійсно, хоч картину малюй... „Екс офіціо“ співали „Ще не вмерла Україна“, але з доброї власної волі воліли затягати з захопленням: „Хіба в шинкарки чорт-ма горілки, пива і меду нестало!..“ Промовляли з патосом славетного Демостена і роллю свою — справжнього патріота-запорожця — грали першорядно.

Першим і головним своїм завданням вважали одержати кошти на „формування“ повстанського загону, кошту тощо. Другим не менш важливим завданням було кошти тіснично прогуляти... Чому ж давали їм гроші? Мабуть справді ці опереткові „отамани“ мали дар слова і вміли викликати до себе довір'я й переконувати. Як відомо, Гаркун Задунайський були не тільки актори, але й знамениті брехуни. Крім того, всі ми в ті часи національного піднесення були перечулено-сентиментальні до всього, що нам старе Запоріжжя пригадувало. Як же було не дати можливості „рятувати“ Україну такому „славному запорожцеві“ як отаман Гаркун Задунайський, який уже одним своїм зовнішнім виглядом Богуна чи Сірка міг навести страх на ворога... Справжню причину виявив був Головний Отаман під час розмови з Командиром 3-ої Залізної дивізії отаманом О. Удовиченком: „Якщо бодай один із них виконає покладене на нього завдання“, казав він, „моя підтримка їм ви-

правдана" („Третя Залізна дивізія“, стор. 125). Це була відповідь на запитання Удовиченка: „Чому дають гроші на формування різним авантюристам?“ Звичайно, це була невинувата ілюзія Симона Петлюри.

Іноді „оперетковим отаманам“ щастило сформувати сякий-такий відділ, що його вони величали „кошем“... Тоді „отамани“ ці вирушали окремими потягами на фронт, до якого, зрештою, майже ніколи не доїздили, а коли й доїздили, то нікому підлягати не хотіли, наказів не виконували й чинили лише те, що самі хотіли. „Війну“ провадили переважно з пляшками в потязі, а поза потягом — з людністю містечок... Це все знову ж таки йшло на рахунок українського війська. Головний Отаман, який, „пота бене“, завжди тяжко переживав подібні ексцеси, осуджуючи їх, видавав з цього приводу найгостріші накази. Але боротися з тим злом, у тогочасних надзвичайно тяжких обставинах урядування нашої влади майже не було можливості. Хоч кілька таких горе-„отаманів“ і було покарано на горло, то все ж, назагал, „лицарські вчинки“ розпаношених „отаманів“ залишалися безкарними.

З отаманів-шкідників найбільше „вслабилися“ батьки отамани Бідненко і Козир-Зірко, а з опереткових отаманів — Палійко і Точило-Гурський.

Деякі села або й кілька сіл, спільно зорганізованих, не визнавали жодної влади, створюючи, так би мовити, державу в державі. Отамани таких „незалежних республік“ виступали збройно проти частин Армії УНР під час переходу їх через ті місцевості. Особливо дошкульно дала себе знати збройними нападами Пашківська волость на Поділлі.

З отаманів-анархістів найбільший розголос мав „батько“ Махно, українець з походження (докладно про нього мова буде пізніше). Рівнож більше відомою була „анархістка“ Маруся Никіфорова. Щождо визначніших московських прихвостнів, то ними якийсь час були отаман Григорьев (і про нього буде мова пізніше) і в значно меншому масштабі отаман Коцур (Чигиринщина). Обидва, розчарувавшись у московських комуністах, виступали збройно проти них, залишаючись водночас ворогами Української

Народньої Республіки (Директорії). Обидва згинули. Григорьев вбив Махно, а Коцур зліквідувала червона Москва.

Найбільше поширився повстанський рух в добу Директорії, особливо на Правобережжі. Повстанські загони, на чолі з отаманами, виходили на поверхню життя, як ті гриби після дощу. Початковою причиною поширення було повстання проти Гетьмана Скоропадського. На заклик Національного Союзу змобілізувалося до 200 000 селян. Після ліквідації Гетьманату ті селяни самодемобілізувалися. Залишивши при собі зброю, частина з них повернулася до своїх хат, а решта перетворилася в окремі повстанські загони, в більшості на радянській платформі й не завжди прихильні до Директорії...

Бувний прем'єр уряду УНР Ісаак Мазепа так характеризує повстанський рух у своїй праці „Україна в огні й бурі революції“:

„У своїй основі був це рух соціальний. Мотиви національні, особливо в кінці 1918 року і на початку 1919 року, грали в повстанців другорядну роль. Як вияв неорганізованої волі народних мас, повстанський рух мав стихійний характер і ніколи не відзначався сталістю своєї ідеології. Кожний отаман у своїй волі, повіті чи області, діяв самостійно, без спільної програми, пляну, тактики. Тому, при низькому політичному рівні місцевих повстанських ватажків, хаос ідеологічних хитань був типовою рисою селянських повстань в Україні.

Починаючи з літа 1919 року, ці настрої міняються. Опинившись між двома ворожими силами — „червоними“ і „білими“ московськими окупантами — повстанці починають тепер шукати виходу в наві'язанні контакту з фронтом Української Народньої Республіки. У зв'язку з цим, замість орієнтації на ради, почала ширитись орієнтація на парламентаризм і демократію.“

Ця слушна характеристика водночас вказує на одну з причин, чому саме повстанський рух, не зважаючи на свою численність, що перевищувала бойовий чисельний склад Армії УНР у кілька разів, не відіграв тієї рішальної ролі, яку міг би відіграти в інших організаційних умовах

і при належному зрозумінні Дієвою армією і її штабом та урядом УНР нищівно-підірваних організованих повстанських сил у війні проти червоних і білих окупантів. Формування урядово-призначеними „отаманами“ повстанських загонів і висилка їх у запілля ворога виявилось невдалим паліативним засобом, що в своїх наслідках за незначними винятками був лише марнуванням грошей на різних сфабрикованих пригод авантюристів. Створений урядом ad hoc у Кам'янці-Подільському „Всеукраїнський Повстанський Комітет“ залишився таким лише на папері, **тому що не спромігся розвинути своєї діяльності.** Усе ж таки питання, чому не сталося об'єднання розпорошених сил повстанських організацій в Україні, на чолі з Всеукраїнським Повстанським Штабом — само собою розуміється з підпорядкуванням його штабові Дієвої армії — і досі залишається питанням контрверсійним.

Професор Лев Шанковський у своїй праці „За Україну — проти Москви“ („Альманах Провидіння“ 1971 р.) хоч і твердить, що „в роки визвольної війни, українська регулярна армія не потрапила охопити своєю організацією **всіх українських громадян, що прагнули боротися за власну державність**“ (підкреслення наше — О. В.), то все ж вважає, що завинила не армія, а соціалістичний уряд УНР з його „пацифістичним і антимілітаристичним наставленням“. Отаман Юрко Тютюнник оформлює свій погляд на цю справу трохи інакше: „Наш політичний центр не використав повстанчого руху в своїх спробах боротьби проти Росії в 1920 р.“, твердить він у його книжці „Зимовий Похід“.

З повищими твердженнями тяжко погодитися, бо вони лише ЧАСТИННО відповідають дійсності і фактично йдуть „по лінії найменшого спротиву“. Ані проф. Л. Шанковський, ані от. Ю. Тютюнник не пояснили, **ЯК САМЕ** треба і **МОЖНА** було охопити своєю організацією всіх українських громадян, що прагнули боротися за власну державність, і яка саме була **МОЖЛИВІСТЬ** для нашого політичного центру використати повстанський рух...

Були й інші не менше важливі причини невикористан-

ня повністю повстанського руху, як наприклад: локальність діянь повстанських загонів. Селяни обмежували свій повстанський рух до оборони свого села або волости, бо їх не цікавила боротьба за державність України, за малими винятками, які прагнули боротися за ту державність; просякнення повстанських організацій большевицькими агентами-провокаторами. В наслідок цього кожна спроба утворення Всеукраїнського Повстанського Центру викривалася й розгромлювалася комуністичною владою. Чи в таких обставинах був спроможний наш політичний центр використати як слід силу об'єданого повстанського руху, бо лише об'єднаний рух цей міг відіграти ту роль, за брак якої обтяжують тогочасний уряд УНР? Нарешті, комунікаційні можливості, себто постійний регулярний зв'язок із повстанськими отаманами, грав не останню роль, а налагодити його так, щоб саме вчас інформувати, інструктувати й координувати, було неможливо. Забезпечити ж повстанські організації постійними фаховими інструкторами було рівнож неможливо, бо в армії відчувався й так брак відповідних для цього старшин.

Під час Зимового Походу чимало повстанських отаманів нав'язувало особистий або через посланців контакт із штабом Командарма Зимового Походу й командирами дивізій. Всі вони одержували відповідні інструкції й директиви. З цього приводу отаман Ю. Тютюнник стверджує таке. „Своїми рейдами армія робила великий позитивний вплив на активність повстанських організацій (тих, що стояли на платформі УНР — О. В.). Є то частина того, що треба було зробити. Головною причиною цього була відсутність при армії належного кадру досвідчених людей, котрих можна було б відрядити до повстанців“ („Зимовий Похід“). Отже, Ю. Тютюнник у своїй книжці цим самим пояснює, чому армія не була в стані використати повністю повстанський рух, а це суперечить його твердженню в тій же книжці, що „наш політичний центр не використав повстанчого руху“ і „не зробив ні одної серйозної спроби допомогти котрому-небудь з повстанських керівників об'єднати керування цілим рухом в одних руках“. І справді: якщо й армія

не мала належного кадру досвідчених людей, щоб допомогти повстанським отаманам, то звідкіля ж міг був узятих тих людей наш політичний центр?..

Усе ж таки, під час Зимового Походу, що тривав, як відомо, від 6-го грудня 1919 року до 6-го травня 1920 року, були випадки нападу збільшених селян-партизанів на ту чи іншу частину нашої армії. Потіхою було лише те, що, порівнюючи з 1919 роком, коли такі напади були на порядок денним, в початках 1920 року їх було мало. Опритомнення селян від дурману демагогічних большевицьких гасел дійсно розпочалося, як це підкреслив І. Мазепа, в другій половині 1919 року, але процес отверезення був повільний. Закінчився він лише в 1920 році. Спочатку селяни відкинули комунізм, але ще визнавали „ради“. І тільки тоді, коли селяни, нарешті, відчували на власній шкурі „щасливе й радісне“ життя за радянської влади, минуло й спантеличення ними „радами“. Однак, було вже запізно: комуністична Москва святкувала перемогу на всіх протибольшевицьких фронтах. У зв'язку з цим, доля наших одурених селян стала гіршою, ніж була за часів кріпацтва.

Для характеристики зміни настрою селян і їхньої політики отаман Ю. Тютюнник цитує, в вищезгаданій книжці, протокол з'їзду делегатів від повстанських організацій наступних сіл: Деренковця, Черелина, Ольховчика, Миропільця, Корнилівки, Нетеребки, Бровах, Сахнівки і Набутова (частина Канівщини й Черкащини). З'їзд цей відбувся 7-го січня 1920 року. Цитую з того протоколу тільки найбільш характеристичні для зміни настрою селян ухвали:

„т. 2. Стоючи на сторожі інтересів трудового Народу, зібрання всіма засобами буде підтримувати Радянську владу, як захисницю інтересів трудового народу. **Постільки, поскільки Радянська влада буде йти в контакт з нами** (підкреслення Ю. Т.) і разом із цим вимагає від Радянської влади задовольнити такі бажання: А) вся влада в губернії, повіті і волості повинна належати нам, робочому селянському людові і Б) всякі відповідальні посади в Державних установах повинні заніматись нашими людьми — **Українцями** (підкреслення Ю. Т.).

т. 3 . б) зібрання відкидає питання примусового способу „комуни“ для нашого трудящого народу. г) заважає, щоби надалі всякі відповідальні посади в Державних установах занімались **нашими людьми — Українцями** (підкреслення Ю. Т.), а коли де займають Жиди, то щоби вони негайно були відсунуті від посад.

т. 4. г) Щоб адміністрація по всіх установах, силою спеціального закону, повинна признавати права всіх національностей і їх рідну мову. д) Щоб до всіх установ виборчий закон на Україні був уложений на **широ-демократичних началах, на основі загального, рівного, простого і таємного голосування** (підкреслення Ю. Т.).“

Оригінал підписали: голова зібрання Певний, писар Квітка.

У сьому коментарі Ю. Тютюнник звертає увагу, що на початку постанов селяни ніби й визнають „ради“, але зараз же зводять цю постанову нанівець передумовою, що визнають „ради“ „постільки, поскільки“ вони будуть виконувати волю селян. Коментуючи постанову в справі жидів, він пише: „Вимога усунути від влади жидів — цих присяглих денационалізаторів, цілком зрозуміла. Окрім того, селяни бачили, що 99% Жидів, котрі служили Росіянам, виступали в ролі катів — чекістів. Ті жиди, що не були чекістами, вислугувались перед Червоною Москвою, збирали різні податки, розкладки, контрибуції з українського села і тим викликали певну реакцію в націоналістично настроєному селі.“ Далі Ю. Тютюнник підкреслює, що „Вимогою демократичного виборчого закону ще раз підкреслюється, що повстанці приймають виключно назву „рад“ для своєї влади, вкладаючи в них свій зміст, котрий догори ногами **(корінням)** перевертає „діктатуру пролетаріату“ і навіть „трудовий принцип рад“ наших есерів, а вже зовсім не знайдете в постановах особливих симпатій до Росіян і бажання „тесного союзу“, про котрі весь час бідкаються „браття русские“. Був це час, коли комуністична Москва ще зносила подібні ухвали селян...

Уявім собі, бодай на хвилину, що всі численні, по всій Україні розкидані повстанські загони стали до диспозиції

державного центру УНР і, об'єднавшись, за його допомогою, переорганізувалися в кілька повстанських армій на чолі з Всеукраїнським Повстанським Штабом, що діяв би в контакті з штабом Дієвої армії УНР... Яка б це була, в умовах тодішньої дійсності, непереможна сила і чи могли б ми тоді програти справу нашого визволення? Хто зможе уявити собі це реально, той безумовно скаже: „НІ-КОЛИ!“ Приспаний національно й збуджений в огні і бурі революції майже без власної інтелігенції, яка на протязі віків неволі зросійщилася або спольщилася, український народ у своїй більшості пішов за гаслами соціальними, а не національними, і такою своєю поставою змарнував великі можливості визволення.

ОТАМАНІЯ

Під час нашої визвольної війни (1917-1920) мали ми отаманію військову, а після війни й донині — політичну. Отаманія військова могла поширитися, як пошесть, лише в умовах воєнного часу, бо тільки тоді вона мала можливість діяти й ширитися. На отаманію хворували лише отамани негативні, себто шкідники. Ці горе-„отамани“ в лапках дивилися на себе як на щось вище над їхнє оточення. Вони при звичайся були грати лише першу ролю й ні з ким і ні з чим, крім свого власного „я“, не рахуватися. Засмакувавши влади, не задовольнялися самою свідомістю її й тому не могли вже обійтися без того, щоб про них не говорили, щоб їм не „кадили“, не кланялись, щоб їх не славословили. Потреба в цьому зробилася для них майже так необхідна, як повітря...

Вважаючи себе героями революції, вони бунтують проти кожної спроби українського уряду обмежити їхню сваволю, бо для них єдиним авторитетом є тільки й тільки їх власне „я“, бо для них обов'язком є лише те, що вони самі для себе за обов'язок визнають... Ці зовнішні вияви збунтованої хворої амбіції (амбітництва) і є істотністю отаманії.

Вперше дух отаманії дав був себе знати в тих нерегулярних частинах Армії УНР (повстанські загони), що прилучилися були до армії під час повстання проти Гетьмана Скоропадського. Найбільше видатними отаманами таких загонів були отамани Зелений і Григор'єв. Поступування їх яскраво ілюструє, як амбітництво може штовхнути порядних і патріотично настроєних українців на слизький і огидний шлях зрадництва.

ОТАМАН ЗЕЛЕНИЙ

Народний учитель із Трипілля (Київщина) Данило Терпило ввійшов у новітню історію України як отаман Зелений, під час першої світової війни молодший старшина військового часу російської армії. Добрий організатор і промовець, український патріот, але політично-невироблений. Був популярний не тільки в районі Трипілля над Дніпром, але й на широких просторах Київщини. За часів Української Центральної Ради ця популярність допомогла йому zorganizувати протинімецький повстанський загін. На чолі загону Зелений дався взнаки розпаношеним в Україні німцям своєю збройною акцією проти їхньої сваволі. Тому що німецька адміністрація була сильно дошкулила в ті часи селянам, випадки проти німців іще більше поширили популярність Зеленого — людини в силі віку (35 років), повної енергії й запалу.

На початку повстання проти Гетьмана Зелений розгорнув свій загін у дивізію, назвавши її Дніпровською, а сам очолив її як отаман. Вступивши в Київ, разом із Січовими Стрільцями, Зелений хотів залишитися в Києві разом зі своєю дивізією як начальник залоги міста. Директорія воліла мати в столиці більш надійну частину й тому залогою став Корпус Січових Стрільців.

Розчарований у своїх амбітних сподіваннях, Зелений відчув себе незаслужено ображеним. В ньому переважив амбітник над патріотом. „Палкий і неурівноважений“, як характеризує його ген. М. Капустянський, отаман Зелений відразу перетворюється з прихильника Директорії в запеклого ворога її... Другою причиною, можливо навіть вирішальною, був вплив на Зеленого його начальника штабу, як пізніше виявилось, затятого комуніста й пізніше большевицького комісара. Скориставшись з незадоволення Зеленого Директорією, цей нач. штабу Трав'янку переконав

отамана, що Україну врятує не Директорія, а лише радянська влада.

Наказ залишити Київ і перейти до Святошина (недалеко від Києва) Зелений виконав, але коли прийшов наказ вирушити з Святошина на Чернігівщину, щоб зайняти позиції проти наступаючих частин червоної армії, то виконати його він відмовився й самочинно повернув до Трипілля. Це відповідало настроєві його повстанців, ворожість яких до Директорії викликали провокаційні чутки, що їх розповсюджували Трав'янка і другий комуніст у штабі серед „зеленівців“: мовляв, „Директорія й Січовики хочуть завести старий режим і вже злигалися з гетьманом, а Винниченка, що боронив „селянське право“, арештовано Січовиками“ ...

Є. Коновалець про вибух бунту отамана Зеленого пише так:

„Зелений, забравши у Святошині всі військові склади, самочинно вирушив до Трипілля, звідки прислав нам до Києва своє ультимативне домагання: або скинути Директорію, оголосити радянську владу й тоді мати в ньому, Зеленому, союзника, або рахуватися з його збройним повстанням проти республіканських військ. З ним говорив я особисто телефоном, посилав навіть до нього парламентарів, намагався вяснити йому, в якому становищі опинилася українська армія, що їй загрожує та з якого боку, і просто молив його залишити цю авантюру й приступити до співпраці з нами. Все те нічого не допомгло.“ (Полковник Євген Коновалець: „Причинки до історії української революції.“)

У другій половині січня 1919 року Зелений розпочав збройний наступ з району Трипілля й захопив м. Обухів, загрожуючи в той спосіб запіллю Армії УНР. Штаб Дієвої армії був змушений відтягнути з фронту групу з Першої дивізії Корпусу СС на чолі з сот. А. Крезубом і кинути її проти збунтованого отамана. 24 січня група та в складі двох сотень 1-го полку СС та пішого куреня ст. Голуба — разом 850 багнетів, 8 скорострільів, 2 батареї і 196 шабель кінноти — в бою під Обуховим розгромила дивізію Зеле-

ного. Про це докладно подано в книжці сот. А. Крезуба „Повстання Зеленого проти Директорії“.

Через кілька місяців Зелений упритомнив собі свій гріх проти України, покаявся і знову розпочав війну проти окупантів України — спочатку проти комуністів, а потім — Добровольчої армії. Денікін був змушений вжити проти нього значні сили. В кінці літа 1919 року, під час завзятого бою з денікінцями під м. Каневом, от. Зеленого тяжко поранено і за короткий час, перетерпівши муки, Зелений помер як патріот і герой своєї батьківщини — України.

ОТАМАН ГРИГОРЬЄВ

Професор Лев Шанковський у своїй праці „Григоревщина — проблема й література“ (Календар „Провидіння“ 1966 р.), яка, до речі, є основним джерелом для цієї статті, стверджує, що „У советських енциклопедіях „Григоревщина“ займає більше місця, ніж гасло „Петлюровщина“, та що „Останньо, література про „Григоревщину“ збагатилась ще нагородженим твором американського історика Артура Е. Адмаса, який її поставив у центрі своєї цікавої праці п. н. „Большевики в Україні: друга кампанія 1918-1919 рр.“

Отаман Матвій Григорьев (так він підписувався) походить із Херсонщини. Народився він 1884 року в Олександрії. Напередодні російської революції був старшиною військового часу в дівій російській армії, в ранзі штабс-капітана. Як командир відзначався особистою відвагою, доброю й швидкою орієнтацією у фронтових діях і виявляв небуденний організаційний хист. При цих плюсах мав одначе великий мінус: йому бракувало того, що на ті часи було конче потрібне й особливо якщо йшлося про командирів більших військових з'єднань — політичної виробленості. В наслідок цього хитався на всі боки в своїх переконаннях і саме тому не тільки не відіграв позитивної ролі в нашій новітній визвольній збройній боротьбі, на що, безумовно, мав усі дані, а навпаки — фатально заважив на нашому фронті і його запілі.

На початку української національної революції виявив себе як український патріот. У грудні 1918 року організував українські повстанські загони і, об'єднавши їх, проголосив себе „Отаманом Херсонщини і Таврії“. Сили його об'єднаних загонів були на ті часи дуже великі, а саме: 8 000 багнетів, 4 000 шабель і 32 гармати; сили ці збільшували різні допоміжні частини. Загальна кількість його

повстанців доходила до 15 000. З цими силами отаман Григорьев включився до Південної Групи на фронті Армії Української Народньої Республіки.

В середині грудня 1918 року до Одеси почали прибувати десанти військ Антанти. В січні 1919 року сили вантажного антантського війська доходили до 70 000 воїнів. Між ними були частини французькі, грецькі, румунські, польські й біло-московська бригада. У м. Миколаєві залишалися ще частини німецької армії в силі 15 000 воїнів на чолі з контр-адміралом Кеслером, який підлягав французькому командуванню в Одесі.

На вимогу Антанти українські частини залишили Одесу й адміністрацію міста перебрали представники біло-московської Добровольчої армії. У січні 1919 року командуючий французьким десантом в Одесі генерал д'Ансельм запропонував українській владі відвести українські частини на лінію Бірзула-Вознесенськ-Миколаїв-Херсон. Весь цей звільнений район мали обсадити війська Антанти... Надіючись домовитися з Антантою щодо військової допомоги, Директорія погодилася на цей величезний пляндарм Антанти на українській території й дала наказ українським частинам звільнити її.

Під час пертрактацій виявилось, що така надія Директорії була ілюзією... Французький представник Антанти в Одесі вимагав усунути з Директорії Винниченка, Петлюру й голову тодішнього українського Уряду Володимира Чехівського та одночасно підпорядкувати українські війська головній команді Добровольчої армії ген. Денікіна... Звичайно, така нечувано-нахабна вимога представника Антанти не могла бути прийнята й Директорія відразу відкинула її, однак самий факт такої вимоги викликав був загальне обурення й особливо в лавах Армії УНР.

Найбільш обурено й гостро реагував роззлочений отаман Григорьев. Виразне ставлення Антантою ставки на армію ген. Денікіна, що воювала під гаслом „єдина недіlima Росія“, не викликало в нього довір'я на успіх будь-яких дальших пертрактацій Директорії. На його думку,

французів треба було „провчити“ скиненням війська Антанти в море, як єдину належну відповідь на ганебну пропозицію... Директорія не вірила в успіх такої акції й тому відмовилась від спроби перевести її в життя. Ця відмова викликала в отамана Григорьева почуття глибокої урази й новий вибух непогамованого гніву-обурення, але на цей раз уже проти Директорії.

Хоч отаман Григорьев і виявив був себе більше далекозорим щодо замірів Антанти і його обурення її вимогою було оправдане, то все ж таки реакція його ображеної амбіції на відмову Директорії була приголомшливою й водночас каригідною. Під впливом українських боротьбістів (Рубач і Майстренко) Григорьев нав'язує контакт із самозванчим харківським „українським“ урядом. Він пропонує тогочасному голові того „уряду“ Раковському створити новий український уряд, що складався б із боротьбістів і українських большевиків. Уряд цей мав би силою червоного війська перейняти владу від Директорії. Невідомо, чи його пропозиція була Раковським (властиво Московським) прийнята, але 1 лютого 1919 року Григорьев оголосив повстання проти Директорії і в порозумінні з харківським комуністичним урядом заатакував праве крило й шпилья Армії УНР в напрямку на Знаменку-Єлисавет. Цей несподіваний сильний удар у плечі змусив нашу армію до відступу, звільняючи, під тиском зрадницьких сил Григорьева, всю Херсонщину й частину Дніпропетровщини.

Особистий контакт Григорьева з Раковським і командувачем комуністичного протина українського фронту Антоновим-Овсеенком у Харкові виявив, що його плян здобуття Одеси не знайшов апробати в Москві. Московський комуністичний уряд не тільки не вірив, що військо Антанти можна було викинути з Одеси в море силами отамана Григорьева, але мав сумнів щодо здобуття Одеси навіть силами червоної армії. Москва воліла використати повстанські загони непевного для них перекинчика з Армії УНР на Кримському фронті проти армії ген. Денікіна, який починав уже тоді насідати на їхні п'яти... Москва боялася, що гру-

па Григор'єва буде знищена під час збройної акції проти війська Антанти, тоді як на Кримському фронті Григор'єв може стати Москві в пригоді.

Повернувшись з Харкова, Григор'єв для заспокоєння Москви вислав два своїх відділи на Кримський фронт, а сам розпочав уперто переводити в життя той свій плян, на який не згодилася Директорія і виконанню якого протиставилася Москва, бо ж думка „провчити“ французів усе не давала йому спокою, просто перетворилася в нав'язливу ідею.

Свій наступ на Одесу Григор'єв повів двома групами. Піхота під охороною бронепотягів і в супроводі кінноти вирушила зі станції Долинська в напрямку на Миколаїв. Друга група, що складалася з піхоти й кулеметів на тачанках, наступала вздовж річки Інгулець на Херсон. Обидві групи мали артилерію. В наслідок переговорів з контр-адміралом фон Кеслером німецька залога Миколаєва передала повстанцям усю свою зброю за право вільного виїзду до Німеччини. Фон Кеслер зробив це охоче, щоб, як казав, не проливати німецької крові за французів. Довідавшись про переговори, французи й греки спішно залишили Миколаїв, ще перед капітуляцією німців.

Після тяжких боїв Григор'єв здобув Херсон 10 березня, а Миколаїв зайняв без бою 12 березня 1919 року. В затишному бою за Херсон військо Антанти понесло великі втрати. Успіхи Григор'єва у фронтних боях з антантськими частинами і змушення їх залишити Херсон і Миколаїв всупереч наказу Антонова-Овсєєнка не розпочинати наступу на Одесу роздратували останнього й викликали в нього сумнів щодо певності повстанського спільника. Не зважаючи на це, Григор'єв продовжує наступ, захоплює в бою м. Очаків, масакрує в дальшому наступі відділи греків, зуавів і білогвардійську кінноту (до 6 000 забитих і ранених) і наближається до Одеси. Переможні бої спричинилися до збільшення сил повстанських загонів добровольцями. В наслідок цього переможний отаман переформував своїх повстанців у дивізію, що складалася з трьох полків піхоти,

полку кінноти, гарматної бригади й допоміжних частин. Ірішив таки атакувати Одесу в надії, що „переможців не судять“ . . .

В Одесі переполох . . . Генерал д'Ансельм швидким темпом підготовляє місто до оборони. Сам він не має заміру переходити до контрнаступу. Він хоче лише „зберегти обличчя“, хоч в Одесі десятки тисяч антантського війська й частини Добровольчої армії, а в порту воєнна фльота з далекобійними гарматами. Військо досконало озброєне, з великою кількістю танків. Перевага над дивізією отамана Григор'єва виразно-безсумнівна, але дух антантських воєнків заломлений. Поразка в боях за підступи до Одеси настроїла їх панічно. У французьких частинах бунт: вони відмовляються йти на фронт. Ось чому саме командувачеві антантського десанту йдеться вже не про виконання його безглуздої вимоги, а тільки й тільки про збереження обличчя. Але про все це знає й отаман Григор'єв, бо повстанська розвідка в Одесі діє справно.

Французьке командування намагається рятувати ситуацію переговорами. До штабу отамана Григор'єва з'являється делегація у складі виключно молодших старшин. Щоб принизити ген. д'Ансельма, Григор'єв відмовляється з нею переговорювати — він вимагає домовлення на вищому рівні. Наступна делегація складається вже зі штабових старшин вищих рангів. Через свого начальника штабу, відомого пізніше отамана Армії УНР Юрка Тютюнника, Григор'єв вимагає негайно залишити Одесу. Делегація намагається відтягнути термін евакуації, погрожуючи, що військо Антанти має досить сил для оборони. На це Тютюнник відповідає: „Бороніться . . . Наступного дня атакуємо Одесу.“

На підставі договорення ген. д'Ансельм 3 квітня видав наказ евакуації, а 5 квітня 1919 р. Одеса була звільнена від антантського десанту. Частини румунські, біло-московські, ген. Гришїна-Алмазова й польські ген. Желіховського відійшли з боями до Румунії. Переможна акція Григор'єва ствердила, що він мав рацію, коли вимагав від Директорії переговорювати з Антантою з позиції сили, а не з позиції „бідного родича“ . . .

Несподіване для комуністичної Москви здобуття Григорьєвим Одеси викликало в московського й харківського урядів подвійну рефлексію: з одного боку — захоплення й тріумфальне сповіщення „всім-всім“, що червона армія, викинувши антантське військо в море, зайняла Одесу, а з другого — свідомість, що в дійсності Одесу здобуто не червоною армією, а українською повстанською дивізією. Свідомість цього псувала червоним радість успіху, поглиблювала недовір'я до Григорьєва й викликала намір ліквідації його як того „мурина, що вже зробив своє, й мусить умерти“. В цьому „муринові“ Москва підозривала замаскованого українського націоналіста.

Антонов-Овсеєнко і Раковський плянують ліквідувати Григорьєва так, щоб одним махом убити двох зайців. Вони затверджують розгорнення загону Григорьєва в дивізію з трьох бригад і надають їй назву „6-та радянська українська Стрілецька Дивізія“. Їх замір зробити цю дивізію центром спеціально сформованої „групи військ венгерського направлення“, що мала б „визволити“ Басарабію, пронестись нищівним вогняним метеором через Румунію, допомогти тодішній червоній Угорщині й рушити далі на захід з метою викликати всесвітню революцію, і при цій нагоді непомітно ліквідувати Григорьєва поза межами України. До групи Григорьєва мала б включитися угорсько-китайська інтернаціональна бригада на чолі з угорським комуністом Фекете з наказом ліквідувати, при нагоді, Григорьєва...

Комуністична верхівка не помилилася щодо переможного отамана Григорьєва. Він протверджується від комуністичного дурману, критикує московсько-жидівське засилля в компартії й адміністрації України. Григорьєв ніби прозрів, бо переконався в московсько-великодержавному шовінізмі, бо побачив нарешті власними очима безоглядний грабунок Москвою українського добра. В ньому накопичується обурення й він ганьбить злочинства карних загонів в Україні та брак законності й народоправства. Усвідомивши собі що він заблудив у комуністичному лабіринті, Григорьєв гярячково шукає виходу з нього й приходиться до висновку,

що єдиний вихід — протибольшевицьке повстання...

14 квітня 1919 року Григорьєв несподівано для Москви й без наказу червоного командування вивів свою дивізію з Одеси й скерував її до північної Херсонщини. Вступивши 6 квітня 1919 р. в Одесу, Григорьєв писав у своєму наказі до війська й населення: „Ми розбили не тільки французів, греків, румунів і добровольців, але й ту політику, яку вела Франція на півдні України“. Залишаючи тепер Одесу, напередодні зриву союзу з Москвою, він не шкодував, що „провчив“ французького представника Антанти, хоч і під більшевицьким прапором, бо йому була потрібна лекція „доброго тону“, як поводитися з Україною.

Довідавшись про залишення Григорьєвим Одеси, заскочений Антонов-Овсеєнко негайно вислав до Херсонщини сформовану „ад хок“ групу на чолі з старим випробуваним комуністом Антоном Чалим з наказом знищити Григорьєва з його штабом, якщо він ствердить контрреволюційні тенденції повстанського отамана. Водночас із цим Антонов-Овсеєнко разом із Раковським заплянували вищезазначену „групу військ венгерського направлення“, щоб знищити Григорьєвщину.

Далекосяжний плян Москви поширення революції на Європу зненацька звів нанівець отаман Григорьєв. 7 травня 1919 року він оголошує повстання проти комуністично-більшевицької влади, а 9 травня оголошує з цього приводу Універсал, який починається так:

„Народе Український! Політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість: замість землі та волі тобі насильно накидають комуну, надзвичайку й комісарів з московської обжорки. Селяне й робітники! Вас дев'яносто два відсотки в Україні. А хто управляє Вами? Беріть владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду! Хай живе влада народу України!“

На початку повстання мало великий успіх. Григор'івці опанували терен району Золотоноша-Кременчук. Повстання поширилося на півдні до р. Богу, Миколаєва й Херсону. Першими жертвами Григорьєва були політком його дивізії

„БАТЬКО“ МАХНО

Нестор Махно народився 27 жовтня 1889 року в містечку Гуляй-Поле, на Дніпропетровщині (Катеринославщині). Його батько Іван був хурманом. Він помер у середньому віці. Весь тягар утримання родини впав на матір, що заробляла фізичною працею. Родина складалася з трьох синів, Нестор був наймолодший. Праця зранку до вечора не залишала матері часу на виховання своїх дітей. Все ж таки, вона спромоглася віддати наймолодшого сина до церковно-приходської школи. Після закінчення її Нестор працював у місцевій фабриці, спочатку звичайним робітником, а потім ливарником. Хлопець був моторний, всім цікавився, любив читати, і мати його мала надію, що він, як казала, „вийде в люди“. Хлопець дійсно „вийшов“, але не в люди, а в недолюдки.

Життя його йшло своїм нормальним шляхом і ніщо не вішувало, що ім'я Нестора Махна набере розголосу не тільки в Україні, але й далеко поза її межами. Все йшло гаразд до того часу, поки Нестор не попав під вплив покидьків суспільства, що належали до підпільної організації, члени якої називали себе анархістами - терористами. У дійсності вони були звичайні бандити. Раз спіткнувшись у багні, він уже не спромігся піднятися з нього й почав брати участь у мордуваннях і грабунках. Заарештований в ранній молодості, Махно тікає з в'язниці в 1909 році. За короткий час його спіймано і вироком „Военно-окружного суда“ засуджено на кару смерті через повішення. На прохання адвоката засудженого до царя кару смерті замінено на доживотну каторгу. Власне ця каторга й стала для Махна кримінальною школою.

Здавалося, доля Нестора Махна стала безнадійною: все своє життя він мав провести в кайданах каторжника. Але, як відомо, доля мінлива. Несподівана революція 1917 року

відкрила двері в Росії не тільки політичним, а й кримінальним в'язням. Звільнений з каторги, Махно повертається до свого Гуляй-Поля. Революційно настроєні фабричні робітники вітають його як жертву ненависного їм царського режиму і як „борця за волю!...“

Несподівано для самого себе безпідставно овіяний серпанком слави Махно стає головою громади в містечку. Перед ним відкриваються рожеві перспективи. Використовуючи своє „з неба впавше“ становище „героя революції“, Махно розвиває жваву організаційну діяльність серед фабричних робітників і різних злочинців. Усі ті мешканці Гуляй-Поля, які пам'ятають його кримінальне минуле, мовчать, бо бояться помсти.

Демагогічні гасла Махна і його обіцянка уможливити кожному, хто лише приєднається до нього, робити все, що хоче і як саме хоче, згуртували навколо нього, перш над усе, розагітований та збаламучений негативний фабричний елемент і низи суспільства. Пізніше до цього збіговища приєдналися й різні неморальні авантюристи — аматори „сільних ощущеній“... Це згуртоване навколо Махна віддане йому „чесне товариство“ і стало ядром руху, що ввійшов в історію під назвою „Махнівщина“.

Чим більше Махно „обростав у пір'я“, за допомогою злочинного елемента, тим усе міцніше набирав сили його вплив. На протязі кількох місяців він очолив усі інституції в Гуляй-Полі, а в липні 1917 року став безапеляційною владою містечка й волостей навколо нього. Почувши міцний ґрунт під своїми ногами, Махно оголосив себе головою анархістів і командиром їхніх партизанських загонів. Як такий розпочав, уже відверто, властиву його „війську“ діяльність: грабував маєтки й дідичів, залишаючи після нападу згарища й трупи закатованих ним особисто та його бандою. Здобувши грабунками великі гроші, Махно використовував їх на веселе життя махнівців і стягання до свого гурту нових аматорів гулящого життя.

Своїх „анархістів“ він забезпечував харчами, що їх здобував нападами на товарові потяги. Грабували все, що

було махнівцям потрібно й стільки, скільки вони могли взяти з собою, а решту роздавали селянам як дар „батька“ Махна. При нагоді „батько“ спиняв і пасажирські потяги. Ограбувавши заможніших пасажирів, махнівці вишукували серед них старшин, дідичів і взагалі інтелігентів. Випровадивши, радше вигнавши їх з вагонів, вони розстрілювали свою „здобич“ тут же, на очах решти пасажирів. Забравши собі більшість награбованих грошей і речей, решту роздавали пасажирській бідноті з селян і робітників, знову ж таки як дар „батька“ Махна. Такими „дарами“ Махно здобував собі широку популярність і прихильність серед незможників. Урядова влада, як за Центральної Ради, так і за Гетьмана або Директорії, була заслаба, щоб зліквідувати злочинну діяльність бандита-„анархіста“.

Зовнішній вигляд цього кровожера не відповідав його моральній силієтці. Махно був трохи нижчий середнього росту, худорлявий; мав довге розкуйовджене темне волосся й такі ж невеликі вуса. Очі його постійно „бігали“ або були опущені й, мабуть, через те він носив темні окуляри. Мав приємний тембр голосу й охоче співав тенором. Назгал Махно мав кращий зовнішній вигляд, ніж сучасні „гілпі“ . . .

Махнівцям стала в пригоді зброєю відома на той час бандитка, бувша помивачка на гуральні Маруся Никіфорова, яка називала й себе анархісткою. Вона очолювала досить великий терористичний повстанський відділ, що його називала „полк чорної гвардії“. З цим відділом оперувала на Дніпропетровщині, Херсонщині і в Таврії. „Вславилася“ й власноручними розстрілами старшин, дідичів і „куркулів“.

Після ліквідації Леніним „Временного Правительства“ й захоплення влади в Росії комуністами Махно організував Ревком на Олександрівський повіт і став до диспозиції комуністичної Москви. Під час наближення німецького війська до району Гуляй-Поля головні сили махнівців були на протиукраїнському фронті як допоміжна сила червоноармійців, а ті, що були тоді в містечку, панічно зникли. В Гуляй-Полі залишилася лише охоронна сотня, що скла-

далася виключно з жидів, але командиром її був українець. Залишився і махнівський революційний комітет, перейшовши в підпілля. Використавши наближення німецьких частин, командир охоронної сотні заарештував цей комітет і виловив окремих членів Совета анархо-комуністів, що також переховувалися в підгіллі. Цієї „зради“ Махно не міг вибачити жидам, про що свідчать вчинені махнівцями погроми жидів.

Сам Махно їздив у той час нелегально до Москви на побачення з Леніним. По дорозі він довідався, що в квітні 1918 року Ленін розгромив „Федерацію московських анархічних груп“. Ця новина відразу настроїла Махна вороже до московських комуністів, але під час його побачення з Леніним останній зробив був на нього добре враження. Мавши замір і надалі використовувати Махна в війні проти України й Добровольчої армії ген. Денікіна, Ленін допоміг Махнові сфальшованими документами на замасковану поворотну подорож в Україну.

У другій половині липня 1918 року Махно повернувся в околиці Гуляй-Поля (до самого містечка з обережності не з'являвся) й розпочав наново організовувати підпільно свої повстанські загони. З підпілля вийшов тільки після поразки німецької армії, мавши організовану бойову частину. Не перший раз Махно знову дав себе дошкульно відчутти своїми нападами в нашому запіллі. У боях з частинами регулярної Армії УНР він щастя не мав.

У квітні 1918 року, під час наступу на Крим проти большевиків, Запорізька група по дорозі розгромила банди Махна й Никіфорової під Мелітополем, змушуючи їх до панічного відступу в напрямку на Таганріг і Сарепту. У січні 1919 року загони Махна розбив на Дніпропетровщині Богданівський полк під командою полк. Степана Лазуренка. Але перед тим, у кінці грудня 1918 року, після триденного бою з повстанськими частинами отамана Гулого-Гуленка, Махно захопив Дніпропетровськ. Відразу махнівські „анархісти“ кинулися грабувати склепи. На вулицях міста можна було бачити махнівців у награбованих жіночих

хутрах... Одначе, довго „погуляти“ махнівцям не пощастило. За кілька днів повстанський відділ Самокіша з боєм вигнав їх з пограбованого міста.

У березні 1919 року, під час відступу Армії УНР і наступу проти большевиків Добровольчої армії ген. Денікіна, головна команда червоної армії влила повстанські загони Махна до новоствореної „Третьої Бригади Задніпрянської Дивізії“ й командиром бригади призначила Махна. Досить хутко після того Махно мав уже досить зверхництва комуністичної Москви і, кинувши гасло „За радянську владу без комуністів і чрезвычайок!“, покинув комуністичну бригаду і втік разом зі своїми загонами на Херсонщину. Наказ Москви червоній армії зліквідувати Махнівщину не вдалося виконати, бо на Херсонщині в ті часи Махно був для червоних недосягальний.

На Херсонщині Махно не гаяв часу. На його заклик злетілися до нього „одчайдухи“. Між ними були й свідомі українці, що не мали іншої нагоди збройного виступу проти комуністів, а до того ще не дуже орієнтувалися щодо особи Махна. За недовгий час постала нова махнівська армія, що складалася з піхоти, кінноти й артилерії. Загальна кількість її доходила до 10 000 повстанців. Кіннотників махнівці багато не мали (так, наприклад, як це було в армії отамана Григорьєва). Кінноту заступали тачанки з парою коней і кулеметом. Ці тачанки грали головну позитивну роль під час бойових акцій махнівців. Ідеологічно армію Махна оформили (лише на папері) анархісти Аршінов і Волін. Залежно від обставин армія та то збільшувалася, то зменшувалася.

Відчувши себе знову міцним, Махно розпочав зачіпну акцію як проти червоних, так і проти білих. У той час отаман Григорьєв, який мав ще більше повстанців, також збунтувався проти комуністичної Москви і збройно виступив проти червоної армії. Тому що Махно вважав Григорьєва за небажаного для себе конкурента, він підступно забив його під час домовленої зустрічі в липні 1919 року. Збройна боротьба Махна з комуністами й денікінцями змусила

його змінити вороже наставлення до Армії УНР на неутральне. У вересні 1919 року Махно прорвався через денікінський фронт і розпочав руйницьку акцію в запллі Добровольчої армії.

Після ліквідації Москвою фронту української та білої протикомуністичних армій червоне командування кинуло значно переважаючі сили проти Махна з метою остаточно знищити махнівщину. Після розпачливих боїв, оточений майже з усіх боків, Махно був змушений рятуватися спішним відступом до Польщі, де його, з рештою махнівських повстанців, інтерновано. Звільнений з табору інтернованих, Махно виїхав до Франції, де незабаром помер.

Нарівні з іншими різними повстанськими ватажками-шкідниками українського походження Махно відіграв фатальну нищівну роль, допомагаючи комуністичній Москві руйнувати українську державність під час нашої визвольної війни.

Неначе той човен без керма й без вітрил, на бурхливих хвилях моря житейського, політично невироблений Махно хитався на всі боки й легко міняв свою орієнтацію. Не дійшовши до невразної для нього самого мети, змарнував свій безсумнівний організаційний хист і відійшов до історії як блудний, грішний і нерозкаяний син поневоленої, сплюндрованої й обездоленої за його участю України.

Французькі анархісти не знали про кримінальне минуле Махна й ідеалізували його як вождя російських анархістів, а коли Махно помер, поховали його з гонорами.

ОТАМАНІЯ В РЕГУЛЯРНІЙ АРМІЇ УНР

За часів нашої визвольної війни на отаманію хворіли й деякі старшини нашого регулярного війська, що були, на жаль, на високих командних становищах. Несубординація й бунти тих амбітників були однією з причин наших невдач на фронті. Для ілюстрації згадаю кількох, найбільш яскравих, таких отаманів.

ОТАМАН ОСКІЛКО

Оскілко закінчив приспішені курси Віленської старшинської школи, що її перенесено, під час першої світової війни, з Вільна до Полтави. Старшинську службу в російській армії розпочав „прапорщиком“, а закінчив поручником. З початком української національної революції включився в українську армію. За часів гетьмана Скоропадського був на становищі начальника охорони Козятинського району залізничних шляхів, а за Директорії знову перейшов до Дієвої армії. Революційно-визвольні хвилі винесли Оскілکا на таку височінь, яка йому й не снилася...

Проф. Борис Мартос у своїх спогадах („Оскілко й Болбочан“) з притаманним йому браком об'єктивності до немилих осіб характеризує Оскілکا то як недоречного, то як недотепу, який до того не мав іще й військового стажу... Це, так би мовити, реванш за те, що він був арештований Оскілком. Насправді отаман Оскілко виявив був себе людиною з ініціативою й організаційним хистом, хоч водночас, як і більшість тогочасних отаманів, — амбітником. Щождо військового стажу, то, всупереч твердженню п. Б. Мартоса, він таки його мав, хоч і дуже малий. Але ж хто в ті часи, на високих командних становищах у нашій армії, мав той потрібний стаж? Може підстаршина австрійської армії Янов, що командував цілою групою? Може Волох, Данченко і Волощенко, що командували Запорізьким Корпусом? Усі вони були невігласами у військових справах.

За короткий час Оскілко очолив ним же сформований більший військовий відділ, потрапивши тримати його в стані дисциплінованості й бойового поготівля, що в ті розперезані часи було не абиякою заслугою. Свсіми здібностями він звернув на себе увагу Головного Отамана й той призначив його, на свою біду, командувачем Північної Групи, давши йому за начальника штабу ген. штабу Агапієва.

На тлі тодішнього загального заламання фронту нашої армії, що все відступала на захід, докотившись до р. Дністра й Збруча, Північна Група була винятком. Завдяки здібному нач. штабу, остання не тільки утрималася на своїх позиціях на Волині, але ще й мала деякий тактичний успіх. Після того як рештки нашої армії перейшли Дністер і Збруч, Північна Група залишилася єдиним далеко висуненим на схід форпостом війська УНР і водночас останньою його резервою. З огляду на таку ситуацію, в Оскілکا під впливом соціал-самостійницької партії, яку підтримував член Директорії Опанас Андрієвський, виникли прагнення скинути Голову Директорії й перемінити уряд УНР...

Оскілко починає ігнорувати штаб Дієвої армії й Головного Отамана: не виконує наказів і взагалі виявляє сваволлю, залишаючись не на фронті, а в м. Рівному. До Головного Отамана дійшли чутки, що в Рівному заноситься на державний переворот. С. Петлюра наказав Оскілкові негайно вирушити на фронт, маючи надію, що, перебуваючи на фронті, отаман не зможе використати підлеглі йому полки для виступу в зап'яллі. Оскілко продовжував залишатися в Рівному. Після того як він вдруге не виконав наказу вирушити на фронт, Головний Отаман наказом 28 квітня 1919 року усунув Оскілکا, а на його місце призначив командувачем Північної Групи отамана Желіховського, бывшего кадрового полковника російської армії.

Спрагнений влади й слави ображений отаман негайно відповідає на це бунтом. Ранком 29 квітня Оскілко заарештовує біля половини міністрів уряду УНР, включно з ген. Желіховським і його нач. штабу. Арешт перевели бояки залоги Рівного на його наказ. Серед війська Оскілко роз-

повсюдив чутки, нібито уряд УНР, за допомогою місцевих большевиків, арештував у Здолбунові Головного Отамана... Для „визволення“ його Оскілко стягнув з фронту кілька бойових частин. Водночас він оголошує відозву до війська й населення, підписуючи її „Головнокомандуючий всіма збройними силами Наддніпрянської України, отаман Оскілко“.

Зі змісту відозви було ясно, що метою перевороту Оскілка було його прагнення стати Головним Отаманом, усунувши С. Петлюру, й перевибір Директорії. У тій відозві Оскілко, між іншим, твердив, що „Через хиби й зраду в штабі вищого командування, ми крок за кроком утратили майже всю Україну, залишивши самий кут на Волині, й той мусіли б здати через зраду“.

Звичайно, таке твердження було виявом найгіршої демагогії, явною провокацією в наслідок затьмарення амбітництвом голови збунтованого отамана, що повірив у свою ілюзійну популярність і в свої ілюзійні можливості. Авантюра Оскілка не вдалася. Розкидані з літака відозви С. Петлюри в Рівному й на фронті поінформували вояків про дійсний стан речей, належно освітлюючи бунт Оскілка. В наслідок цього, бойові частини Групи на фронті й залога міста Рівного Оскілка не підтримали, тому він, разом з ген. Агапівим і кількома своїми ближчими прихильниками, поспішно втік до Польщі й Галичини. Усе ж наслідки бунту були фатальні: стягнення з фронту військових частин і в наслідок цього ослаблення фронту та й заміщення на самому фронті спричинилися до нашого відступу й на цьому відтинку протибольшевицького фронту та приспішили евакуацію до Галичини.

Оголошений 30 квітня 1919 року поза законом, врятувавшись втечею до Польщі, Оскілко знаходить там притулок, захист і опіку. Його тісна співпраця з польським урядом на шкоду Україні закінчилася для нього трагічно: українська підпільна організація видала на нього вирок смерті за угодовство й вирок виконала. Отаман Оскілко, як жертва отаманії, гине ганебною смертю зрадника.

ОТАМАН БОЖКО

Отаман Божко був з тих кадрових старшин російської армії, які в 1917-18 роках стали в обороні української державності. За часів Гетьманату працював в Охороні залізничних шляхів України в ранзі підполковника. Під час боїв із загонами Махна за Катеринослав сформував військовий відділ і назвав його „Запорізька Січ“. Знаходився під впливом нав'язливої ідеї відновлення старожитньої Запорізької Січі з її давніми звичаями, традиціями й зовнішнім виглядом. Власне тому саме й назвав свій відділ „Запорізька Січ“. При відділі був окремий „бунчуковий“ курінь для його особистої охорони... Мріяв про булаву.

Нав'язлива ідея й амбітництво перетворили його в „отамана-маніяка“. Включившись в українську армію, відрізнявся від інших частин своєю химерною організацією. Усі справи, навіть бойові завдання, вирішувалися сходом. Одержує, наприклад, отаман „Січі“ бойовий наказ Головної Команди армії. Прочитавши його, „батько“ (так називали його козаки) збирає в коло „Матір Січ“. Посередині кола — вибрана старшина (в „Січі“ обов'язково виборне начало). Урочисто з'являється батько-отаман з осавулом. У руках батька булава (він забрав її з музею в Дніпропетровську). Отаман кланяється на всі чотири боки. Старшина й козаки мовчки скидають шапки з шликами, віддають уклін і знову надягають шапки.

— Отже, — починає батько-отаман, — панове старшина й панове братчики! Дістав я ось такий наказ (на знак рукою осавул читає наказ).

— Як порадите, панове, виконувати його чи ні?..

Дискусії не буває. Традиційно старшина знову скидає шапки, кланяється й відповідає:

— Що наші дурні голови в порівнянні з твоєю, батьку! Як накажеш, так і буде.

Братчики (козаки) в цьому випадку голосу не забирають. Мовчить якусь хвилину батько-отаман. Намислюється. Нарешті підносить вгору булаву:

— Отож, панове, я вирішив цю справу ось так і так.

Не завжди рішення „батька“ означає згоду на виконання наказу. Іноді виконання його ставиться в залежність від згоди Головної Команди на певні передумови батька-маніяка. Якщо „Мати Січ“ з наказу отамана переходить в наступ, то здебільшого атакує добре й особливо тоді, коли батько обіцяє поділити здобич. Однак, деколи „панове братчики“, не повідомляючи своїх сусідів по фронту, чкурнуть собі з фронту десь так, що потрібно було кілька днів, щоб наново нав'язати з Запорізькою Січчю контакт...

Особисто Божко був відважний вояк і командир, який по своєму любив Україну, уявляючи її собі гетьманською, з ним на чолі, за його життя, але без „регулярщини“ (він ставився презирливо до регулярної армії). Тому саме, наслідуючи гетьманів XVI століття, Божко підписував свої накази виключно гусячим пером...

Тому що наша армія не була численна, вона не була в стані належно обсадити військом фронт. Це й була та причина, чому саме Головний Отаман толерував дивовижну „Запорізьку Січ“. Наказний отаман ген. Осецький, за згодою Головного Отамана, розгорнув її в Другу Піщу Дивізію, залишивши Божка на чолі її, хоч у Головній Команді й дивилися на „Запорізьку Січ“ як на частину, що на неї не можна було покладатися.

Під час зустрічі отамана Божка з командиром Третьої Стрілецької Дивізії в кінці червня 1919 року Божко ляв штаб Армії УНР, Уряд і окремих осіб, обвинувачуючи їх у зраді, незарадності й „окацапленні“... З запалом і переконанням він твердив, що всі, крім нього, „нічого не варти“. Між іншим, він казав:

— Ось Ви, пане отамане, запровадили в себе „регулярщину“, а що ж вона варта! Зраджать вони, с... с...* Ось побачите! Треба відродити дух Запорізької Січі. Вся армія повинна бути Запорізькою Січчю... З „регулярщи-

ною“ ми ніколи не переможемо „кацапів“... (Ген. Удовиченко: „Третя Залізна Дивізія“. Розд. XIV.)

Коли різні вибрики Божка й невиконання ним бойових наказів продовжувались, терпець у Головного Отамана урвався і він, усунувши Божка наказом, призначив на його місце отамана Добрянського. Новопризначений начальник Другої Пішої Дивізії хотів перейняти від Божка дивізію, але той відповів йому:

— З чим приїхав, з тим повертай назад. Наказів ані Осецького, ані Тютюнника не визнаю...

На запитання тодішнього полк. Капустянського, чи приїхав до нього просимий ним начальник штабу Другої дивізії, отаман Божко відповів:

„Ще не приїхав, але як буде кацап, чи такий Мішковський.*) я повішу. Тут прислали з 3-ої дивізії ген. штабу, та я його теж на викидайло“... (Ген. штабу генерал-хорунжий М. Капустянський: „Похід українських армій...“ Ч. I.)

Штаб Дієвої армії УНР мав нарешті досить отаманії запамороченого своєю нав'язливою ідеєю Божка. У серпні 1919 року він видав наказ про розформування „Запорізької Січі“ (Другої дивізії). Божко відмовився виконати наказ. Під час арешту він боронився і при цьому йому вибито одно око.

Пізніше звільнений отаман Божко формує наново свій бунчуковий курінь і, опинившись у „трикутнику смерті“, разом з опозиційними отаманами Бєлохосм і Данченком творить ворожий до уряду УНР „тріумвірат“. На тлі непо-розуміння з батьком Волохом, який вважав Божка небезпечним для себе конкурентом, підкупник Волоха — джура Божка — підступно вбив свого отамана. Данченкові пощастило зникнути й тому Волох попростував на ласку комуністичної Москви без решти „тріумвірату“.

*) Ген. штабу полковник Мішковський був видатний і хоробрий український старшина і справжній український патріот. Помер від ран у бою.

Подібно до інших отаманів Божко, мавши всі дані стати видатно в пригоді Україні, що кривавилася в обороні своєї державности, безславно гине як жертва отаманії, що звела нанівець усі його позитивні прикмети.

„БАТЬКО-ОТАМАН“ ОМЕЛЬКО ВОЛОХ

За часів відродження української державности, в роках 1917 — 1918, було, чимало українців, що розпочали свою службу Україні як українські патріоти, а закінчили її як зрадники. Одним з таких і був власне Омелько Волох.

У молодому віці він був шахтарем у Донецькому Басейні, але закликаний до російського війська там підучився. За прикладно-ревну службу дослужився в армії до підпрапорщика. В першу світову війну його відкомандировано до школи прапорщиків з прискіпшеним курсом. Після закінчення школи, в 1915 році, дістав ранг прапорщика й призначення до 54-го Східньо-Сибірського стрілецького полку. В бойових обставинах фронту Волох виявив себе енергійним і хоробрим вояком. Революція 1917 року застала його в ранзі поручника.

Службу Україні розпочав у тому ж році в Харкові, в 3-му українському запасовому полку, де вже існувало виборне начало. В умовах революційного хаосу Волох почув себе, як риба в воді... Демагогія й уміння промовляти до спантелених революцією вояків допомогли йому стати виборним командиром полку. Тому що полк у швидкому часі цілком збільшився, він разом із своїми прибічниками втік до Києва.

Після сформування Симоном Петлюрою Гайдамацького коша Слобідської України Волох разом із своїм невеликим відділом увійшов до складу того коша як командир куреня. З того часу й почалася спільна фронтово-бойова співпраця Волоха з майбутнім Головою Директорії й Головним Отаманом Військ УНР. Спільні бої за здобуття опанованого комуністами київського арсеналу й дальші бої з червоними під час відступу з Києва спричинилися до ступневого зближення Волоха з Петлюрою й надовго залишили в останнього не тільки, як то кажуть, на його го-

лову, але й на нещастя цілої нашої армії почуття сентименту до Волоха як до правдивого „вояка-демократа“, що йому можна довіряти й на нього з певністю покладатися...

На початку березня 1918 року Окремий Запорізький загін переформовано в Запорізьку дивізію, до складу якої увійшов і Гайдамацький кіш під назвою 3-їй гайдамацький полк на чолі з полк. Сікевичем. У тому полку Волох залишився командиром куреня. Командиром дивізії спочатку був ген. Прісовський, а потім ген. Натієв (грузин). Пізніше дивізію розгорнено в Запорізький Корпус, в якому полк. П. Болбочан спочатку був командиром дивізії, а після виїзду ген. Натієва до Грузії його призначено командиром корпусу. У грудні 1918 року Запорізький Корпус став ядром новоутвореного Лівобережного фронту, командувачем якого наставлено найвидатнішого командира в корпусі — полковника П. Болбочана.

Тогочасний командний склад Корпусу

Командир Корпусу — полковник Болбочан
Командир 1-ої Запорізької дивізії — отаман Загородський
Полковник Дорошенківського полку — Литвиненко
Полковник Кармелюцького полку — Троцький
Полковник Гайдамацького полку — Волох
Полковник Богданівського полку — Лазуренко
Командир 2-ої дивізії — полк. Сільванський, після нього тимчасово полк. Крат — до середини березня 1919 р., полк. Осмолівський від середини березня (полк. Крат став помічником командира дивізії)
Полковник Республіканського полку — Шелест
Полковник Мазепинського полку — Дубовий
Полковник Наливайківського полку — Зельницький
Полковник Богунівського полку — Цирюлік
Полковник Кінного полку — Римський-Корсаков, пізніше Дяченко
Командир Гарматної бригади — сотник Лощенко

Командир Запорізького Інженерного полку — полковник Козьма

Командир Авто-панцерного дивізіону — сот. Болдирев
Командир Кінно-гірського дивізіону — полк. Алмазов
Запорізька повітряна ескадра — п'ять літаків

Становище командира полку почало видаватися Волохові замалим... Очевидно, амбітництво було в його істоті й раніше, але не було нагоди виявити його на ширшу скалю. Покищо він почав натякати, що з огляду на більшу численність його полку він повинен бути начальником дивізії, але незабаром напрямок його амбітництва пішов іще більше вгору. Головною перешкодою до здійснення його амбітницької мрії був полк. Болбочан, бо він стояв йому на дорозі до становища командира Корпусу... Болбочан був Волохові осоружним і ненависним ще й тому, що в Корпусі дотримувалася дисципліна, полки (крім його) мали однострій з „погонами“ („денікінщина“ — обурювався Волох), а старшинський кадр походив переважно з інтелігенції, до якої примітивний „батько“ отаман ставився зневажливо. Отже, Волох чекав на нагоду, щоб усунути Болбочана й самому стати на чолі Корпусу. Така нагода, нарешті, сталася, і Волох негайно почав „діяти“.

Провокаційна авантюра Волоха

Головний Отаман С. Петлюра наказав полк. Болбочанові — особисто й телеграфом — нав'язати контакт з Донським Отаманом з метою домовитися щодо військової конвенції у війні проти армії комуністичної Москви, але жодних директив у справі переговорів не надіслав. З огляду на це, Болбочан доручив Волохові, Гайдамацький полк якого в той час був найближче до Дону (район Бахмут-Яма-Нирково), розпочати вступні переговори з командиром передового Донського відділу з тим, щоб пізніше делегувати на переговори старшину генерального штабу. Цей наказ, що його Волох відмовився виконати, і став для нього нагодою розпочати провокаційну акцію проти ненависного йому Болбочана.

25 січня 1919 року, о год. 5-й ранку, коли штаб Корпусу перебував у Кременчуці, Волох заарештував свого командира Корпусу полк. П. Болбочана. Арешт, за його наказом, виконав пор. Волощенко — дєвїрочна особа Волоха й виконавець різних ексекцій... Він же почав розповсюджувати провокаційні чутки, що нібито Болбочана заарештовано за зраду. Про арешт не були повідомлені ні командири дивізій, ні командири полків.

Доконавши арешт, Волох вислав наступну телеграму: „Телеграма Головному Отаману укр. Військ Петлюри

Сучасне становище примусило мене заарештувати отамана Болбочана з його штабом і вступити в тимчасове керування Запорізьким Корпусом. Арешт був зроблений у зв'язку з невдачами під Полтавою, а також недовір'ям запорізьких військ до нього за його орієнтацію на Дон. Прохаю Вас виїхати сюди для ознайомлення з місцевим становищем, загальної інформації нас і відповідних розпоряджень для Запорізького Корпусу, позаяк не маємо жодних відомостей про загальне українське становище. Арешт проведений був без усяких вибухів. Чекаю Вашої відповіді. Отаман Волох.“

Переходячи до порядку денного над безграмотністю свавільного „батька“-отамана, треба підкреслити, що Волох телеграфував Головному Отаманові свідомо неправду, бо Болбочан на Дон не орієнтувався і якого-будь недовір'я запорізького війська до Болбочана не тільки не було, але навпаки — старшина й вояки його дуже шанували. Дивне лише те, що поставлені перед доконаним фактом арешту свого командира Корпусу командири дивізій і полків не зареагували на самочинний акт, що фактично був бунтом, за який треба було вночі заарештувати Волоха й просити Головного Отамана негайно призначити слідство. Замість цього вони задовольнились запевненням Волоха, що арешт переведено за наказом Головного Отамана, хоч свавільник відмовився показати той наказ, бо ж у дійсності такого наказу не було.

Більше ніж дивне те, що Головний Отаман легалізував

безправний арешт, санкціонував свавільне самопризначення збунтованого командира полку та невігласа в військових справах командиром Корпусу, поминаючи командирів дивізій, і на підставі лише голосливої денунціяції усунув полк. Болбочана від командування Запорізьким Корпусом, без слідства і суду... Таке міцне було довір'я С. Петлюри до свого „пупіля“, розпаношеного тим довір'ям „правдивого вояка-демократа“, що в дійсності був шкідливим амбітником і авантюристом, примітивним ватажком, хворим на отаманію.

На цьому безправ'я Директорії щодо полк. Болбочана не скінчилося. Після арешту Болбочана перевезено до Києва і в готелі „Континенталь“ відведено йому кімнату поруч з кімнатою С. Петлюри. Директорія не висунула проти нього жодного обвинувачення, і він не міг дізнатися, за що саме його заарештовано. Петлюра не хотів прийняти його й вислухати, хоч жив у сусідній кімнаті. Розповсюджені чутки, що нібито Болбочан на власну руку вів переговори з денікінцями, були нонсенсом: добровольці й большевики винесли йому смертний вирок, а старшини-денікінці робили в Харкові замах на його життя.

Скривджений безправством Директорії, Болбочан боронився як тільки міг. Не один раз звертався він до військового міністра, Директорії й членів уряду з вивченням обставин його арешту і з вимогою або притягнути його до судової відповідальності і якщо дійсно завинив, то належно покарати, а коли ні, то звільнити з-під арешту й повернути на становище командира Запорізького Корпусу. Він пригадував наказ йому Головного Отамана на'язати контакт з Головною Командою війська Донського і як Волох використав його спробу виконати той наказ, як претекст до арешту його. Ані відсліді на листа, ані заперечення повишого наказу не було. Драматичне запитання полк. Болбочана „За що мене арештовано?“ залишилося голосом волюючого в пустелі...

Але комусь було ще замало такого пониження й скрив-

дження заслуженого командира. В ніч з 26 на 27 січня 1919 року переведено трус у помешканнях дружини полк. Болбочана, його тижки й родичів у Києві на підставі ордеру начальника політичного відділу осадного корпусу старшини Ю. Чайківського... Трус переведено за большевицьким зразком як щодо поводження січовиків того відділу, так і щодо заграбованих ними речей. Забрано під час тусу не тільки однострої полковника, але й усі гроші дружини, її одяг, срібло й білизну...

Всі старання дружини полковника в справі повернення загарбаних речей і грошей зійшли нанівець. Коли, нарешті, вона домоглася згоди командира осадного корпусу прийняти її, то одержала коротку відповідь, що про арешт чоловіка він „нічого не знає“ й „зробити нічого не може“; щодо тусу, то він був „самочинний“... Як видно, всевладний командир осадного корпусу, з диктаторськими уповноваженнями, не мав цивільної відваги сказати правду. Прикрі коментарі з приводу реакції Директорії на провокаційну авантюру Волоха зайві, — вони напрошуються самі собою...

1 лютого 1919 року, напередодні залишення владою Києва, полк. Болбочанові дозволено виїхати в Галичину, але з словесною забороною виїжджати поза її межі. Він виїхав з дружиною до Станіславова, без акту обвинувачення й без загарбаних у нього і його дружини під час тусу речей, загальна вартість яких доходила до 90 000 карбованців.

Ще недавно полк. Болбочана вітали в Києві як переможного командира гучними окликами „Слава!“ Тепер він виїжджав обезславлений без слідства і суду, всупереч засаді „Не винен, доки не доказано вини“, а пізніше заклеюваний у спогадах чільних діячів доби Української Центральної Ради Винниченком, Христюком, Мазею і найбільше проф. Мартосом як зрадник України. „Білим круком“ у цій справі є д-р М. Стахів, який у своїй вартісній праці „Україна в добі Директорії“ висвітлює її об'єктивно й боронить честь „без вини виноватого“ славетного командира Запо-

різького Корпусу полк. Петра Болбочана. З військових честь полк. Болбочана боронили ген. М. Омелянович-Павленко, ген. штабу ген. О. Удовиченко і ген. штабу М. Капустянський. Я взяв на себе цей почесний моральний обов'язок на шпальтах часописів „Народна воля“ (1970 р.) і „Америка“ (1973 р.).

Зрадницька авантюра Волоха: перехід на радянську платформу

Заарештування Волохом полк. Болбочана і його штабу знищило керуючий центр фронту й Корпусу. Лівобережний фронт, як такий, перестав існувати. Невідомо, як саме Петлюра уявляв собі керівництво Лівобережним фронтом і Запорізьким Корпусом після його санкції сваволі авантюристка Волоха, але це безсумнівний факт, що тією своєю санкцією Головний Отаман допоміг зруйнувати той фронт і викликати в Корпусі Болбочана велике замішання... Чому саме Петлюра прагнув за всяку ціну позбутися полк. Болбочана, залишилося таємницею. Можна лише припускати, що причиною була його обава, що велика популярність полк. Болбочана може бути стимулом до „бонапартизму“...

Після арешту Болбочана Волох захворів на тиф і передав командування Корпусом не своєму заступникові полк. Загородському, а такому самому військовому невігласові й авантюристові, „волохівському чекістові“ пор. Волощенкові. В тому розгاردящі, який постав був у керівництві Корпусом, це призначення, що фактично було лише номінальне, пройшло непомітно ще й тому, що частини Корпусу були розкидані, бо суцільного фронту в той час не було, а війна провадилася вздовж залізниць. Ситуацію намагався внормувати ген. штабу полк. Воскобойників, що був у штабі Волоха, висилаючи директиви командирам дивізій.

Виснажений постійними, без відпочину боями, тифом і дезорієнтований авантюрою Волоха Запорізький Корпус був весь час у постійному відступі в південно-західному напрямку — Знаменка-Умань-Валнярка. Цей відступ з боя-

ми був дуже тяжкий, бо з фронту атакували частини регулярної червоної армії, а з тилу все нападали різні спантелічені демагогічними гаслами-обіцянками червоні партизани, між якими були й добре озброєні повстанські загони отамана Григор'єва, що перейшов на бік комуністичної Москви.

В середині березня 1919 року Корпус, відірвавшись від ворога, зупинився на відпочинок у районі Умань-Теплик, зі штабом Корпусу на станції Зятківці. Перед тим до штабу Корпусу приїхав другий авантюрист волохівського типу — „отаман“ Данченко, з посвідкою за підписом Головного Отамана, що він призначається інспектором Запорізького Корпусу... Довідавшись, що Волох хворий, Данченко оголосив себе командиром Корпусу... За ним приїхав полк. Поджіо. З огляду на хворобу Волоха Головний Отаман призначив його командиром Корпусу. Усіх помирих видужавши Болох: Данченка призначив своїм заступником, а Поджіо включив до свого штабу. Ось такі опереткові сцени творилися тоді в Корпусі.

Стовідсотково оперетковим був начальник штабу Волоха „отаман“ Рогатинович. Тодішній командир Богданівського полку полк. Степан Лазуренко, який познайомився з ним під час відвідин штабу Волоха, в своїх недрукованих за його життя спогадах згадує про зустріч з ним. Цитую ту згадку:

„Побачивши вагон-сальон, іду до нього — де ж бути командирі корпусу як не в ньому. Крізь натовп гайдамаків, що швендяє по перону, побачив на дверях перону мальовничу постать: молода людина, в мазепинці, з довгим пером не то півня, не то цапли на шапці, не то в сірій чумарці чи в черкесці. Підперезаний ремінним поясом, а на ньому з одного боку револьвер, а з другого — шабля. Підходжу до нього, вітаюся й питаю:

— Де є командир корпусу, отаман Волох?

— А ви хто будете?

— Я командир Богданівського полку, полковник Лазуренко.

— Дуже приємно з вами познайомитися. Я отаман Рогатинович, начальник штабу корпусу...

Мені аж дух сперло. Оце хлоп'я начальником штабу корпусу! Оце той, що керує бойовими діями запорожців, що від нього залежить життя і смерть запорожців! І хто ж доручив цьому смаркачеві, в ранзі „фендрика“ чи кадета — аспіранта австрійської армії, людині без фахових знань і бойового досвіду, таку висску й відповідальну посаду? Чим керувалися в штабі армії, призначаючи Рогатиновича на таке становище, тяжко навіть доміслитися, бо таким безглуздом те призначення виглядало. Та в ті імпровізаційні часи це не було винятком: таких горе-фахівців було в армії досить. Наприклад, командувачем Південного фронту був підстаршина австрійської армії Янів...“

У той час головний штаб червоної армії кидає значні сили в напрямку на стратегічно важливий залізничний жмеринський вузол і 19 березня 1919 року здобуває Жмеринку. Цим перервано залізничне й телеграфічне сполучення між нашими Північною й Південною групами. Згідно з запроєктованим штабом нашої армії пляном, Південна група мала зліквідувати прорив червоних атакою Жмеринки скупченими силами, водночас зі сходу й півдня, до чого, як стверджує тодішній начальник Оперативного відділу штабу Дієвої армії полковник М. Капустянський, „Південна група мала сили, засоби і спроможності“. На перешкоді виконанню цього завдання став Волох. Довідавшись про захоплення ворогом Жмеринки і перервання зв'язку з штабом Дієвої армії, Волох цілком розгубився і рішив рятуватися переходом на радянську платформу...

На нараді командирів дивізій і полків, що їх закликано до сальон-вагону командира Корпусу, Волох виступив з наступною промовою (цитуюмо витяг з недрукованих спогадів командира Богданівського полку полк. Степана Лазуренка):

„Панове отамани і полковники! Я запросив вас до себе, щоб поділитися з вами про ті політичні події, що сталися за останній час, як і про становище нашої Південної групи й зокрема Запорізького Корпусу, в зв'язку з відрізнанням

нас від штабу Дієвої армії та уряду. Большевики захватили Жмеринку й посуваються на Бар і Могилів Подільський, а на півдні Григорьев об'єднався з червоною партизанкою й вибив військо Антанти з Херсону й Миколаєва. Таким чином наш Південно-західний фронт повиснув ніби в повітрі. В нашому заплідді, в районі Одеси й Бірзули, покищо залишаються ворожі нам війська Антанти, штаб яких знаходиться в Одесі. З цим штабом, що його репрезентують ген. д'Ансельм і полк. Фрайденберг, Директорія веде весь час, через Голову правого уряду Остапенка і уповноваженого ген. Грекова, непотрібні й безплідні переговори. Представники Антанти домагаються від нас відмовитися від наших революційних завоювань і досягнень і хтять підпорядкувати собі нашу господарку й фінансову та політичну діяльність, себто, вимагають повного підпорядкування Антанті. Не зважаючи на неможливість виконати ці умови, бо український народ із цим ніколи не погодиться, Директорія, через свій правий уряд, — коаліцію соціал-самостійників, соціал-федералістів і народних республіканців, — продовжує вести ці непотрібні переговори, протя яких гостро виступає український народ і опозиція всіх лівих партій, центрів і навіть правих.

Ми ведемо братовбивчу війну, бо проти нас маємо братів-українців у Таращанській та Богунівській дивізіях, що стоять за владу советів і соціалізацію землі.*) Щоб припинити цю непотрібну братовбивчу війну, Голова Директорії Винниченко почав переговори в Москві з Леніним, а в Харкові з Раковським. Тому що проти цих переговорів виступив Петлюра, Винниченко вивів його з Директорії, звільнив від обов'язків Головного Отамана військ УНР і заарештував його.**)

Для припинення боїв з большевиками мною вислано делегацію до Рибалки — командира чи комісара фронту, що діє проти нас. Делегація вже домовилась про перемир'я,

*) Ці дивізії були поповнені москалями, що своєю кількістю значно перевищували українців.

**) Це була провокаційна брехня. О. В.

що розпочинається з 2-ої години дня сьогодні. Отже, наказую о 2 годині дня припинити бої з большевиками. Після цього спеціальна комісія виробить плян про об'єднання української армії з червоною армією“ ...

„Цього нам було вже досить“, продовжує полк. Лазуренко. „Якщо ми терпеливо, зціпивши зуби, вислухували Волоха про загальну ситуацію, то вже про замирення й об'єднання з червоною армією ніхто не хотів слухати. Майже всі присутні посхоплювалися з місць і почали кричати: „Ми цьому не віримо! Ніхто з нас не припинить боїв з большевиками! Ми не для того вступили до української армії й третій рік воюємо з большевиками за Вільну й Незалежну Українську Народню Республіку, щоб тепер єднатися з большевиками. Цього ми не зробимо й цього ніколи не буде!“ Почувши такий категоричний спротив, Волох сказав: „Ну, ви як знаєте, так і робіть, але я з гайдамаками припиняю бої з большевиками і об'єднуюся з братами, які є в Богунській і Таращанській дивізіях.“ На тому нарада скінчилася.“*)

Волоха таке закінчення наради не заспокоїло. Він постановив змусити командний склад Корпусу підписати акти переходу Запорізького Корпусу на радянську платформу. На другий день зранку в оперативному вагоні штабу з наказу Волоха відбулася, як висловився Волох, „остаточна нарада“. З'явилися всі командири, крім полк. Лазуренка, який, передчуваючи, що заноситься на щось недобре, ухилився від прибуття. Покійний ген. Загородський, в приватному листі до мене незадовго до смерті, на моє прохання оповів мені про перебіг тієї „наради“, яка виявилася не нарадою, а пасткою — „мишоловкою“, що в ній ролю мишей грали закликані Волохом командири ... Передаю зміст тієї частини листа, де говориться про „нараду“, разом з деякими цитатами.

Коли Загородський підходив до вагону, то йому кину-

*) Рукопис спогаду с. п. полк. С. Лазуренка під заголовком „Як було в Зятківцях“ переховується в родині покійного командира Богданівського полку. О. В.

лася у вічі велика кількість гайдамаків, піших і кінних, навколо вагону. Відразу це його насторожило й викликало неспокійне передчуття, але мусів іти далі. Увійшовши до вагону, побачив Волоха, що сидів за столом. Поздоровкався з ним і сів біля нього. „Як тільки я сів,“ писав генерал „от. Волох каже: „Покличте штабовців“. Входять ген. Поджіо, полк. Воскобойників, Данченко, полк. Липко, сот. ген. штабу Степанів. Як усі вони ввійшли, Волох почав говорити знову про те, що нас б'є наш народ, бо „хоче правдивої народньої влади — радянської влади“, та що ми не маємо ніякого уряду й зв'язку з командою. Після нього виступив Данченко й прочитав сфальшований ним зміст „останньої телефонограми“ нібито від нашої Головної Команди:

„Ми залишили Київ,*) відходимо в невідомому керунку. Помогти вам нічим не можемо. Дальше дійте самі, як знаєте“ ...

Генерал зрозумів, що це була фальшивка, „Але протестувати було неможливо, коли подивився на натовп у вагоні на чолі з **чекістом-гайдамакою Волощенком**. Очевидно, що **під примусом** треба було визнати радянську владу, бо **тільки це дасть можливість** вийти з вагону та дістатися до коня і до штабу, свого і полків.“

Волох знову забрав голос і каже: „Хто за радянську владу, нехай підпише листу.“ Почали підписувати всі, починаючи від порога. „Нарешті листа дійшла до мене. Ні секунди не намислюючись, я підписав. От. Волох, що сидів коло мене, запитав: „І ти підписав?“ На це я відповів йому гайдамацьким стилем: „Ти думаєш, що я дурніше від тебе?“ ... Волохові це сподобалось. Список почав кружляти до підпису далі, але мене вже не цікавило, хто його підписав. Я чекав на закінчення цієї комедії, щоб дістатися до коня.“

„Після закінчення підписування листи всім дозволено

вийти з вагону-пастки. Командири виходили з одною солідарною думкою: якнайшвидше відірватися від Волоха і його Гайдамацького полку“ ... *)

Твердження Волоха під час наради, що для припинення боїв він вислав делегацію до комісара большевицького фронту та що та делегація домовилася щодо перемир'я, було свідомим обманом командирів. Насправді делегацію, на чолі з ген. штабу сот. Стефановим, Волох вислав щойно після підпису листи про перехід Запорізького Корпусу на радянську платформу. Разом з делегацією він вислав один курінь Республіканського полку, як вияв доброї волі, для братання з червоноармійцями, а сам зібрався „на всякий випадок“ їхати на переговори з представниками Антанти, хоч на нараді й назвав такі переговори, як виявилось цілком слушно, „непотрібними й безплідними“. У цьому випадку Волох продемонстрував свою наївність, повіривши, що представник Антанти згодиться вести переговори із якимсь йому невідомим отаманом. Закликавши полк. Кра-та, поїхав разом з ним у салон-вагоні до Бірзули.

Звичайно, ніхто з ним розмовляти не захотів, і він повернувся ще більше злий на Антанту. У штабі застали сот. Стефанова, голову делегації до червоного командування. Він мав довідатися, на яких умовах большевики згодилися б порозумітися з українським військом, що перейшло на радянську платформу. На ніякі умови червоні не погодились. Вони категорично зажадали повної капітуляції, з тим, що вояки будуть поділені поміж частинами червоної армії. Курінь Республіканського полку, що прийшов за наказом Волоха брататися, взято до полону. Старшин і козаків з „оселедцями“ на голові розстріляно ... Самому сот. Стефанову пощастило втекти. У штабі Волоха переполох ...

У той самий час і з тієї самої причини (прорив фронту і т. д.) у Вапнярці сформувався самозванчий „Революційний комітет“, до якого ввійшла група з 12-ти маловідомих і зовсім невідомих осіб. Це був „паперовий“ комітет,

*) Київ залишено 5-го лютого, а ця „нарада“ відбувалася в березні. О. В.

*) Оригінал листа покійного генерала О. Загородського переховується в моєму архіві.

бо крім того, що сам себе вибрав, він не мав сили, на яку міг би опертися. Саме тому цей комітет усі свої надії покладав на Волоха, хоч вапнярський „переворот“ стався не за його ініціативою й участю, а навіть і без його відома.

Узурпуючи собі владу (папір усе витримає...), самозванчий комітет видав „наказ“ про усунення командувача Південно-західного фронту, який фактично вже не існував, ген. Коледія і тим самим наказом призначив на його місце Волоха... Про „переворот“ і „Вапнярську республіку“ Волох довідався лише тоді, коли його запросили до „Революційного комітету“ в справі повищого призначення. Автор спогаду „Вапнярська республіка“ полк. Демид Антончук оповідає про це призначення так:

„Отаман Волох був надзвичайно амбітною, честолюбною людиною. Коли він довідався про своє так високе призначення, через зворушення слова не міг вимовити... Зараз же він видав „універсал“, в якому „скасував“ Директорію, і наказ по війську з повідомленням про своє „високе призначення“, не знаючи ще, що командний склад Запорізького Корпусу усунув його від командування...

Комітет нав'язав контакт з большевицьким урядом у Харкові в справі перемир'я. Раковський повідомив, що командування червоною армією погоджується розпочати переговори, і призначив час і місце переходу делегації комітету через большевицький фронт. Волох сподівався, що делегації „Революційного комітету“ поведеться краще, ніж делегації від війська...

Делегація в складі полк. Д. Антончука й П. Левченка (б. повітового комісара) здібалася з большевицькою делегацією у Винниці, в сальон-вагоні штабу червоного фронту. Борожа делегація складалася з представників фронту, винницької залоги й місцевої політичної влади. Спіткання було короткотривале. Большевицька делегація заявила, що з огляду на некорисні для української армії зміни на фронті командування червоною армією не годиться на перемир'я й тому розмови на цю тему відпадають, але делегація має уповноваження розпочати переговори про перехід україн-

ської армії на бік червоної армії... Делегація комітету відповіла, що на такі переговори вона не має мандату й тому просить уможливити їй псевротний перехід через фронт.

Паротяг і вагон, що в ньому приїхала комітетська делегація, большевижки затримали, але, за допомогою червоного комісара винницької залоги, що був українець з походження, вона дістала коней і двох провідників. Полк. Антончук пише у вищезгаданому спогаді: „Не доїжджаючи, як не помиляюся, до Крижополя, назустріч нам з містечка висипала юрба народу. Була це делегація жидівського населення, разом зі своїм рабином. Вийшла вона вітати нас хлібом-сіллю як першу частину червоної армії, яка „визволила трудящий народ з-під петлюровського панування“... Можна уявити собі, як збентежено почували себе ці делегати, коли побачили свою помалку.“ (У Крижополі в той час не було ні большевиків, ні українців.)

Для Волоха, що покладав великі надії на комітетські переговори з червоними, звіт делегації про наслідки тих „переговорів“ був знищенням з корінням його ілюзії про можливість братання з червоноармійцями й дальшого існування його Корпусу як рівноправної частини червоної армії. Але остаточний удар долі ще чекав на нього. Він довідався, що обидві дивізії Запорізького Корпусу (Перша дивізія в складі трьох полків) вирушили форсованим маршем у напрямку на Балту та що командний склад обох дивізій усунув його від командування Корпусом. Вслід за ними одірвалися від Волоха два курені Гайдамацького полку й вирушили в тому ж напрямку на чолі з полк. Виноградовим і приєдналися до своєї Першої дивізії. Волох опинився „у розбитого корита“ своїх амбітницьких мрій та надій. Його призначення на „високе становище“ виявилось мильним пухирем, а Вапнярська республіка — короткотривалим оперетковим епізодом... У ситуації „ні туди, Микито, ні сюди, Микито“ Волохові не залишалось нічого іншого, як вирушити, разом з тим одним гайдамацьким курунем, що ще в нього залишився, за Корпусом, що покинув його і усунув від командування.

Стимулом, що змусив командний склад Корпусу віді-
рватися від Волоха, був страх, який спаралізував здорову
ініціативу й скерував його на південь, в ілюзійній надії на
допомогу військ Антанти... В цей критичний для Запорізь-
кого Корпусу час серед командного складу не знайшлося
командира, що зумів би, опановано й тверезо проаналізу-
вавши ситуацію й перегрупувавши Корпус у кілька бойових
груп, повести їх у запілля ворога для дальшого проваджен-
ня війни партизанським способом. Це було б дуже в при-
годі решті нашої армії, що кривавилася в нерівних боях
і відступала все далі на захід. Новий тимчасовий командир
Корпусу полк. Дубовий (командири дивізій от. Загородський
і от. Осмолівський у цей критичний час не підходили...) **був добрий командир Мазепинського полку, але як корпус-**
ний командир не виявив ініціативи в тому напрямку, хоч це
був би найвідповідніший вихід з дуже важкого становища
Запорізького Корпусу в наслідок зради „батька-отамана“
Волоха. Не виявив полк. Дубовий ініціативи й щодо при-
тягнення зрадника до відповідальності перед створеним ад
hoc военно-польовим судом і покарання смертю на підставі
судового вироку.

В районі Балти запорожців заатакував т. зв. Верблю-
жий полк, що мав таку назву тому, що його ядро постало
в селі Верблюже. Це був повстанський загін Дячишина.
Розгромивши збільшених повстанців, Корпус продов-
жував свій марш у напрямку на Одесу. Коло станції Роз-
дільна йому заступили дорогу партизани отамана Григорь-
єва. Довідавшись, що військо Антанти змушене було зали-
шити Одесу (зникла ще одна ілюзія...), запорожці, від-
кинувши партизанів, змінили напрямок з Одеси на Тирас-
піль.

Очікуючи на дозвіл румунського уряду перейти річку
Дністер, частини Запорізького Корпусу зайняли позиції на
горбах перед селом Розалівка, ліворуч і праворуч від за-
лізниці Роздільна-Тираспіль. Штаб корпусу й ешелоні
з майном зупинилися коло самого Тирасполя. Полк. Дубо-

вий у своєму спогаді так згадує Волоха в той час, коли він
наздогнав Корпус:

„Це було 13 квітня 1919 рч Коли Волох довідався, що
я приїхав обняти команду, він франком, другого дня, виру-
шив до Гайдамаків, на позиції коло Розалівки, але Гайда-
маки свистом проводили його, не бажаючи слухати те, що
він радив, те ж саме зробили Мазепинці, коли він надїхав
і до них. Дізнавшись про це, я заборонив давати авто Во-
лохові.“

Після того Волох разом з кількома гайдамаками виру-
шив до Тирасполя пішки, похнюпивши голову, наче побит-
тий пес... Цей останній акт „детронізації“ найдошкульні-
ше вдарив по хворобливій амбіції Волоха. Його, неспри-
значеного командувача всім Південно-західнім фронтом (до
речі, фактично вже неіснуючим), не тільки не визнали як
такого підлегли йому частини, але усунули навіть з станови-
ща командира Корпусу! А ось тепер понизили ще більше,
відмовивши корпусне авто... Його висока й кремезна по-
стать з розкуйовдженою вітром рудою бородою якомсь зі-
гнулася, знівечене слідами відхворованої віспи широке об-
личчя викривила гримаса непогамованої, але безсилої люті.
Гайдамаки, що супроводили його, здивовані прислухали-
ся, як Волох кляв уголос примітивною лайкою „всіх і вся“
й погрожував „розправою“ з командиром Гайдамацького
полку полк. Виноградовим і наступником Волоха на стано-
вищі командира Запорізького Корпусу полк. Дубовим...

Дальші авантюри Волоха. Зрада.

Повернувшись через Румунію й Галичину на територію
Наддніпрянської України, Запорізький Корпус зосередив-
ся наприкінці квітня 1919 року в районі Радивилів — Новий
Почаїв. Після поповнення різними окремими частинами, що
прибули разом з ним, Корпус переформовано в Запорізьку
Групу в складі трьох дивізій — Шостої, Сьомої й Восьмої
на чолі з ген. штабу полк. В. Сальським. З цього Волин-
ського району й перейшла Запорізька Група, разом з інши-

ми військовими з'єднаннями Армії УНР, до загального наступу проти червоної армії.

У зв'язку зі з'єднанням з рештою армії й відновленням контакту з штабом Дієвої армії та з урядом УНР уся Запорізька Група сподівалася, що Волоха притягнуть до судової відповідальності за його зрадливий акт переходу на радянську платформу. Яке ж було здивування й розчарування запорожців, коли нічого подібного не сталося. Не було не тільки урядового розпорядження перевести слідство в цій ганебній справі, але навіть осудження її Головним Отаманом... Факт урядового фаворизування став для всіх наявним... Офіційного в'яснення, чому саме сталося так, а не інакше, ніколи не було й, само собою, вже не буде, бо ж Головний Отаман і члени Директорії, відходячи у вічність, забрали цю таємницю з собою.

Однак світло, що його проливають на цю таємницю спогади наших видатних генералів, дає кожному підставу прийти самому до конкретного висновку в цій справі. Ось для прикладу кілька витягів з тих спогадів.

„Вся біда була в тому, що Волох зміг „утесатися“ до передпокою Головного Отамана Петлюри й користуватися, не зважаючи на своє минуле, довір'ям з боку останнього“.

(Командарм М. Омелянович-Павленко)

„Ще при першому моєму знайомстві з Ол. Удовиченком на ст. Вапнярці останній говорить: „З Волохом і його гайдамаками обов'язково кінчиться якоюсь черговою авантюрою... а Головний Отаман каже, що Гайдамаки — ДЕМОКРАТИЧНЕ військо... Говорить, що ми не розуміємо Волоха.“

„Мені не довелося стрінути ні одного з військових керівників, котрий би знаходив рацію формування Волохівських Гайдамаків. Таку рацію видно находили політичні тола, бо вони раз-у-раз (розуміється до Любара) боронили демократичне військо“. Остає ще не в'ясненим, чому Волох з Гайдамаками відігравав ролю охорони політичного центру від „контрреволюції“, яка все привиджувалася соціалістам-революціонерам за кожним, хто бився на фронті,

не влаштував „рад“ і мітингів. Не виключено, що Волоховщина виникла завдяки елементам, що підпирали Державну Інспектуру. Ці елементи боялися армії й хотіли мати свою „партійну“ частину, щоб могли числити для своєї підпори на „демократичне військо“. Їм не тяжко було добитися у безхарактерних керівників організації Волохівщини. Є фактом, що центр протегував Гайдамаків.“ (Командир Київської дивізії отаман Ю. Тютюнник)

Розчарування запорожців перетворилося в велике обурення після того як Головний Отаман, замість покарання Волоха, призначив був його командиром Шостої дивізії... Рішучий спротив командного складу Запорізької Групи змусив Петлюру відкликати наказ, але він не залишив своєї опіки над „батьком-отаманом“, бо призначив Волоха Головним Отаманом усіх повстанців в Україні. Ціле щастя, що повстанці не довіряли Волохові й тому те призначення не могло бути практично впроваджене в життя.

Старшина Запорізького Корпусу полк. М. Середа в спогаді під заголовком „Отаманщина“ про це призначення пише так:

„Йому видали великий аванс на організаційні витрати і безтермінову відпустку на Слобожанщину. Бог то знає, чи дійсно він був на Харківщині, тільки із Жмеринки він надіслав гайдамакам листа, запрошуючи їх покинути Петлюру й мандрувати до нього. Коменданти Гайдамацького полку Виноградів і кінного дивізіону Сікорський перехопили цього листа і стали гайдамакам на перешкоді. Почувши про ці заходи, Волох дав відповідні зарядження своїм одноподумцям, Ліневському і Маслову, котрі користувалися у гайдамаків великим авторитетом. Гайдамаки заарештували Виноградова й Сікорського: Виноградова вбили, а Сікорський якось утік.“

Таким чином Волох виконав свою погрозу полк. Виноградову. Посада командира Гайдамацького полку стала вакантною й Волох звернувся до Петлюри з проханням призначити Маслова командиром того полку. Не зважаючи на все повище, сантименти до Волоха й довір'я до нього Го-

ловного Отамана залишилися без зміни. Він не тільки призначив прихильника Волоха командиром Гайдамацького полку, але ще й розгорнув цей полк в окрему Гайдамацьку Бригаду і призначив командиром її того самого Волоха — вбивцю, шкідливого амбітника, демагога й крутія та прихильника переходу на радянську платформу... Фатальні наслідки такого призначення незабаром дали себе знати у всій своїй повноті, обтяжуючи моральною відповідальністю за них Симона Петлюру...

До часу нашого загального відступу перед наступом Добровольчої армії з боку Волоха не було якихось різючих вибриків, але коли наша армія докотилася до Проскурова, Волох перестав виконувати накази й почав діяти на власну руку. Перш над усе, він ограбував постачальну базу армії, забравши всю шкіру, борошно та сало. Жодної карної акції на це не послідувало... Залишивши Проскурів, гайдамаки зробили великий погромний „та-ра-рам“ у Миколаєві, не виконавши наказу боронити Гречани. І це минулося Волохові безкарно. Розташувавшись у Староконстантинові, Волох несподівано, без якої-будь причини, оточив уночі гайдамацькою бригадою 1-ий полк Січових Стрільців, заарештував командира його сот. Андруха й почав обезбрювати полк. Рішуча постава решти заалармованих Січових Стрільців зліквідувала цю чергову авантюру, але, як свідчить командир Корпусу СС Є. Коновалець, цей випадок „страшенно пригнобив Січовиків і відібрав їм решту бойового духа“ („Причинки до історії Української Революції“).

26 листопада 1919 року, на нараді Вищого Командного складу армії, що її скликано Головним Отаманом, виступив Волох з гострою в'їдливо-демагогічною критикою Голови Директорії й уряду УНР. Нахабно-розперезано він пропонував як єдиний, на його думку, вихід з тяжкої тогочасної ситуації і лорятунок — перехід на радянську платформу... Терпець Петлюри урвався й він схвильованим голосом перервав дальшу промову Волоха. В залі загомонило від обурення зібраних командирів... Полк. Дубовий відкликає набіж декого з командирів полків і запропонував застрелити зрад-

ника й тим раз назавжди скінчити з Волоховщиною. Полк. Жупінас відразу згодився виконати пропозицію. З готовим до стрілу, але схованим у кишені револьвером він став коло вихідних дверей і чекав на закінчення зборів із заміром убити Волоха пострілом у голову, коли той буде виходити з залі. На жаль, хтось попередив про це Волоха, і той кинувся до Петлюри з благанням рятувати його життя... Старий сантимент Петлюри до Волоха змусив Головного Отамана категорично заборонити слухну промову, не передчуваючи, що за кілька днів Волох відлячить за це бунтом і зрадою.

Нарада в Староконстантинові не знайшла виходу з ситуації. До жодної позитивної ухвали не дійшло. Волох одержав наказ штабу Дієвої армії залишитися в Староконстантинові й підлягати безпосередньо командирові Запорізької дивізії. Він зігнував наказ і свавільно вирушив вслід за Петлюрою й урядом, до Любара, де й розташувався. Разом з ним (у Любарі опинилися з своїми повстанськими загонами й тогочасні його авантюрні спільники отамани Данченко і Божко. Отаман Ю. Тютюнник називає їх у своїх спогадах „отаманським тріумвіратом“).

30 листопада 1919 р. до І. Мазепи, що перебував тоді в Любарі, з'явилися Волох і Данченко. У вже згаданій раніше праці з приїзду цих відвідин Мазепа пише:

„Волох і Данченко з'явилися до мене неначе з скаргою, що, мовляв, уряд готує проти них репресії. В дальшій розмові заявили, що, на їх думку, нашу справу не можна далі вести старими шляхами, що треба якнайшвидше змінити дотеперішню політику уряду й об'єднатися з большевиками. Інакше, мовляв, вони зо своїм військом залишать армію і вийдуть з Любара. Після цієї розмови я знову попередив Петлюру і В. Тютюнника, що отаманську затію треба негайно зліквідувати. Але ні Тютюнник, ні Петлюра знову ніяких заходів не вжили. „Отамани“ ставали все сміливіші. На другий день Волох влаштував прилюдний парад своєму війську, вивісивши червоний прапор з написом „Хай живе радянська влада на Україні!“ Так само своєю промовою до війська він

закінчив більшевицькими гаслами. Рівночасно він прислав листа Петлюрі, в якому вимагав відмовитися від влади і передати йому армію.

Сталося це 31 листопада 1919 року.

Петлюра все вагався ліквідувати Волоха. Він виразно унікав, як він мотивує це, „проливати братню кров“. Кори-стаючи з нерішучости Головного Отамана, Волох не марнував часу, бо знав, що до Любара простеє Київська дивізія отамана Ю. Тютюнника, яка в стані знищити його. Вночі з 2-го на 3-тє грудня він наскоком захопив державну скарбницю (два і пів мільйона українських карбованців і біля 30 000 срібних царських рублів). Скарбниця перебувала на пошті під охороною Юнацької школи, але начальник її полк. Вержбицький був у змові з Волохом і тому віддав скарбницю без бою.

Лише тоді, разом із спокутою, Петлюра упритамнив собі, якою фатальною помилкою було толерування ним різних авантур Волоха, зключно з його переходом на радянську платформу в березні... Лише тоді він видав дуже запізнений наказ зліквідувати Волоха й відібрати скарбницю, але кому? — Тому самому полк. Вержбицькому, що її віддав. Замість виконати наказ, Вержбицький відверто перейшов на бік Волоха разом з більшістю дезорієнтованих юнаків, те саме вчинила й частина Охорони Головного Отамана... Разом з ними „отаманський тріумвірат“ після ограбування скарбниці негайно вирушив у напрямку на Чуднів з метою з'єднання з більшовиками. Таким чином Волох закінчив свою службу Україні остаточною зрадою. Після того Петлюра, не почувавши себе безпечним у Любарі, виїхав до м. Нова Чорторія — місце постою Січових Стрільців.

Авантюристи різного масштабу взагалі не зносять конкурентів, а такі типу Махна або Волоха фізично нищать навіть тих, хто на їхню думку міг би бути таким у майбутньому. Таким можливим конкурентом Волох вважав активного отамана Божка. Отже, не дивно, що „отаманський тріумвірат“ проіснував дуже коротко. По дорозі до Чуднова Волох підкупив джурку Божка, і той забив свого „батька-

отамана“ пострілом з револьвера в с. Красносілці. Офіційною причиною смерті оголошено „несчастливий випадок“... Данченко, сподіваючись, що й його Волох позбудеться таким самим способом, утік трохи пізніше разом із своїм „військом“ (кількадесят партизан).

Е п і л о г

Переїшовши Чуднів, Волох зупинився в околицях м. Троянова, що було вже в зоні червоної армії. Звідти він вислав делегацію до штабу XII-ої червоної армії в Коростень. Делегація ні до чого не догодурилася. Штаб червоних вимагав капітуляції на протязі 24 годин, обіцяючи за це амністією для Волоха і тих, що з ним. За невиконання вчас штаб погрожував примусовим роззброєнням і революційним трибуналом... Розчарований у своїх сподіваннях Волох, не бажаючи бути роззброєним, поспішно залишив червону зону і скерував свій рух слідами Армії УНР, що вирушила в Зимовий похід. Якраз у той час Центральний Комітет Українських Боротьбістів, довідавшись про зраду Волоха, нав'язав з ним особистий контакт. На підставі домовлення з ним створено „Революційний комітет Правобережжя“ в складі Немеловського, Войцеховського й Савицького. Цей комітет призначив Волоха головнокомандуючим неіснуючої „червоної армії України“. Як такий, він проголосив, що йде в Україну, щоб „об'єднати всі активні українські сили“ як фундамент для „будування Самостійної Соціалістичної Радянської Республіки“...

Шлях, що ним тікав Волох від „братньої“ московської червоної армії, був такий: Чуднів-Янушпіль-Уланів-Калинівка-Липовець-Дашів-Гранів-Умань. По дорозі мобілізував селян на поповнення свого „війська“. Коли дійшов до Липовця, кількість вояків у його „червоної армії України“ доходила вже до 5 000. У Липівці Волох зупинився на відпочинок. Там його заскочила атака денікінської кінноти. З великими втратами Волохові пощастило вирватися з міста панічною втечею. Під час дальшої мандрівки від Воло-

ха втік сот. Легін із своєю кінною сотнею й зголосився до диспозиції Командарма Зимового походу. У своїй праці „Зимовий похід“ ген. М. Омелянович-Павленко передає те, що почув від того старшини:

„З міста Липовця Волох помандрував зі своєю ватагою в напрямку на м. Умань. Під час переходу козацтво було переконане, що Волох веде його на з'єднання з Армією УНР, що була далеко попереду. 18 грудня ст. ст. рано Волох розпочав наступ на Добрармію, що в той час відступала в напрямку на м. Голованівське. Тут уся Волохова „армія“ була в одноденному бою розігнана й утікала ярами з надзвичайною швидкістю. У цій бійці Волох стратив обози, гарматну частину та кулемети. У цій бійці Волох трохи сам не попав у полон, бо занадто тяжкі чоботи заважали швидко тікати. Обдурене козацтво було цілком здеморалізоване Волоховими обіцянками і часто можна було чути вияви недовір'я до нього. Пішла чутка, що в Умані стоїть частина української армії. Ця звістка відразу змінила настрої і щоранку можна було помітити, як рідшають ряди гайдамаків, а Волох виставляв їх у наказ як зрадників радянської справи...“

Коли Волох наближався до Умані, там часом перебував 6-ий загін Запорізької дивізії на чолі з Литвиненком. (Частина Армії УНР в Зимовому поході.) 11 січня, о год. 4-ій ранку, в Умань увійшло волохівське військо. Тому що полк. Литвиненко злегковажив належне забезпечення підступів до того міста, Волох захопив Умань без спротиву і забрав у полон більшу частину 6-го загону. Сам Литвиненко із своїм штабом і деякою кількістю козаків устиг утекти. Волох роззброїв полонених, а потім усіх козаків приєднав до гайдамацької частини. Старшин спочатку замкнув у в'язниці, а пізніше судив їх „революційний трибунал“. На підставі вироку його деякого розстріляно, а решту, крім тих, яким пощастило втекти з в'язниці, також втілено до волохівської частини, позбавивши їх старшинських рангів.

Панування Волоха в Умані було коротке. 12 січня до Умані прибула 44-та дивізія червоної армії, а за нею набли-

жалася 66-та. Червоне командування потрактувало червоних боротьбистів як нерегулярні банди й шикувалося до роззброєння їх. Коли Волох остаточно переконався щодо замірів Москви, він сам добровільно видав ліквідаційний наказ його війську. Гайдамаки почали тікати на всі боки... Тих, що залишилися, червоне командування примусово розкидало по частинах 44-ої і 66-ої дивізій червоної армії. Цією драмою й скінчилася будова Волохом „Соціалістичної Радянської Української Республіки“. Волоха „помилувано“ й призначено організатором читалень для селян і робітників, але пізніше його не минула доля кожного „мурина, що зробив своє“... Подібно до інших шкідливих отаманів Волох відійшов до нашої новітньої історії як авантюрист і зрадник, морально обтяжуючи Головного Отамана за толерування ним усіх каригідних і зрадницьких вчинків „батька-отамана“ Омелька Волоха.

З приводу ліквідації Волоха як „головнокомандуючого червоною армією українських боротьбистів“ стаман Ю. Тютюнник у своїй праці „Зимовий похід“ пише так:

„Ціла Волоховщина відбилася на долі боротьбистів. Деякі члени партії на чолі з Шумським, Ползовим, Елманським та іншими „лідерами“, зовсім стали ренегатами, а вслід за тим „урядовими особами“ Росії, а другі бувші боротьбисти примушені були перейти на нелегальний стан. Партія лівих угодовців умерла.“

РОЗГРОМ ВСУКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО КОМІТЕТУ

Змарновані можливості повстанського руху: запізнена здорова думка. Перша вістка про Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет. Невиправданий оптимізм.

I

Як відомо, під час визвольної війни Армії Української Народньої Республіки в запіллі ворога діяли українські протикомуністичні повстанські загони. Повстанському рухові в Україні в ті часи сприяло те, що, крім українського фронту, більшовики мали проти себе на українських землях ще два фронти: біломосковський Добровольчої армії ген. Денікіна та його наступника ген. Врангеля і польський. Зв'язаний фронтами, московський комуністичний уряд не мав потрібних резервів для остаточної ліквідації протибільшовицького повстанського руху. Це була головна причина, чому саме цей рух усе більше поширювався, особливо починаючи від половини 1919 року.

Різні отамани й „отамани“ з загонами від кількох десятків до десяти й більше тисяч повстанців росли-з'являлися наче ті гриби після дощу... Не зважаючи на це, повстанський рух не відіграв тієї позитивної ролі, яку міг і повинен був відіграти як українська нерегулярна армія на тилах ворога. Різні причини склалися на це і про них уже чимало написано, хоч без всебічно-вичерпної аналізи. Головними причинами треба вважати локальність дій, обмежена обороною лише свого села чи району, діяння „самопас“ інших повстанських отаманів, без свого власного координаційного центру й недоцінення сили повстанського руху урядом УНР. Лише виняткові отамани підпорядковувалися штабові військ

Директорії, особливо під час Зимового походу, коли настали можливості безпосереднього контакту.

Ситуація радикально змінилася на некористь повстанського руху після того, як червона Москва, замирившись із Польщею, перекинула свої армії з польського фронту на український і біломосковський і зліквідувала їх. Сильні військові з'єднання червоних були призначені для спеціального завдання — боротьби з партизансько-повстанським рухом в Україні.

Загроза цілковитого знищення сепаратних, не спаяних між собою організаційно повстанських організацій мала й свої позитивні наслідки. Поволі серед позитивних отаманів дійшло до розуміння ваги втрачених можливостей і в зв'язку з цим виникла запізнена здорова думка об'єднання всіх повстанських сил в Україні й підпорядкування їх одному Всеукраїнському Центральному Повстанському Комітетові. Коли саме постав як наслідок переведення в життя повищої думки такий комітет, докладно не відомо. Уряд УНР на еміграції вперше довідався про це як про dokonаний факт у лютому 1921 року, коли до нього прибув зв'язок від ВЦПК й подав наступні інформації:

„Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет засновано з метою звільнення України від московського окупанта загальним повстанням і реставрування УНР. Комітет являє із себе політично-військову організацію Об'єднаних повстанських загонів, що організаційно поділені на групи й райони по всій Україні. Основними й головними своїми кадрами Комітет вважає селян, що переживають отверезіння від більшовицького дурману, під впливом якого вони вірили в такі демагогічні комуністичні гасла як „вся земля ваша“ і т. ін.

Але прозрівши, селяни почували себе наче в п'їтмі, бо не бачили й не знали, до кого саме мають звернутися, хто міг би їх об'єднати, зорганізувати й дати докладні вказівки, щд і як вони мають робити. Повстанський Комітет з такою імпонуючою назвою як „Всеукраїнський“, „Центральний“ відразу викликав їх заінтересування. Тепер Комітет кори-

стується повагою селянства й моральним на селян впливом. Комітет хоче використати загальне незадоволення селян сучасним їхнім становищем, що його вони називають „новітнім кріпацтвом“, втягненням їх до повстанських загонів. З'єднання окремих загонів у монолітну повстанську армію, просякнуту одним духом і однією визвольною ідеєю, буде наступним етапом на шляху до визволення України.

Комітет складається з 6 головних членів (керівний орган) і багатьох інших, переважно з української інтелігенції — національно свідомих українців різних політичних партій. Головою ВЦПК є п. Чепілко.*) Комітет має замір проголосити себе тимчасовим Урядом, до часу повороту в Україну Головного Отамана С. Петлюри й Уряду УНР. Комітет вислав зв'язок до УДЦ на еміграції з метою поінформування його, усталення взаємного організаційного зв'язку й прохання про відповідні інструкції та допомогу різними засобами“ ...

Так оптимістично насвітлені інформації не викликали сумніву в відповідних керівних органах Уряду УНР і лише зміцнили їхню віру в конечність загального повстання в Україні, що ним мав би керувати спеціально призначений урядом Повстанський штаб на чолі з ген. Ю. Тютюнником. Представникам ВЦПК були дані тимчасові інструкції й поінформовано їх, що такий штаб постане в квітні 1921 р. у Львові та що відтоді буде зобов'язувати координаційна співпраця поміж ВЦПК і штабом ген. Ю. Тютюнника.

Ген. Ю. Тютюнник мав весь час контакт з різними отаманами в Україні за посередництвом своїх зв'язкових. Отамани ті змальовували на рожево шанси майбутнього повстання всеукраїнського характеру, то все ж треба було плянування якого (рейду) вони вже знали. Діставши оптимістичні інформації щодо ВЦПК в Україні й прийнявши під увагу запевнення отаманів, ген. Ю. Тютюнник почав і сам

*) На жаль, докладніші дані про голову ВЦПК, його членів і отаманів загинули разом з моїм архівом під час 2-ої світової війни.

сліпо вірити в те, що його рейд буде тим „натисненням гудзика“, викличе вибух всенародного повстання в Україні ...

Проте реальних підстав до аж так фантастичного оптимізму в дійсності не було. Якщо навіть припустити, що до ВЦПК ввійшли були дійсно самі ідейні, національно свідомі українці з державницьким реальним підходом до повстання всеукраїнського характеру, то все ж треба було мати на увазі, що створено тільки й тільки Центральний Комітет із широко запланованою дією, щождо повстанської армії, то її не лише не було, але й шлях до створення її був іще далекий і не безсумнівний. Таким далеким і таким непевним виглядав той шлях насамперед тому, що селяни тих часів не були ще елементом певним, на який можна було покладатися на цілих сто відсотків, а подруге через те, що до повстанської армії мали влитися, згідно з пляном ВЦПК, ті чисельні „отамани“, з їхніми недисциплінованими загонами, які на протязі років нашої визвольної війни виявили були себе негативно як шкідники. На таких шкідливих амбітників, для яких ідея була порожнім звуком і які з своїх загонами більше „гуляли“, ніж воювали, мати надію було годі ... Радше навпаки — можна було сподіватися, що втілені до повстанської армії, — якщо б на те згодилися, — вони внесли б фермент розкладу й деморалізації.

II

Брак конспірації демаскує ВЦПК. Большевики розпочинають ліквідаційну акцію проти повстанських організацій. Зрада „отамана“ Грудницького. Недала перша спроба розгрому ВЦПК. Зрада „отамана“ Зеленкевича й ліквідація повстанських організацій в Одесі. Розгром ВЦПК в Києві на підставі здобутих большевиками документів і адрес в Одесі.

Большевики довідались про існування ВЦПК в наслідок недискреції самих членів Центрального Комітету, які почали розповсюджувати чутки про близький уже в часі

всенародній протибольшевицький збройний виступ. Навіть у самому Києві вперто кружляли чутки, що ВЦПК, нібито, склав новий уряд УНР. Дуже вражливі на такого змісту погоски, більшовики зареагували на них енергійною акцією, що мала на меті якнайшвидшу ліквідацію Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету.

Як це в нас не раз уже бувало, червоним стали в пригоді в цій ліквідаційній акції ніхто інший як таки ж свої... У травні 1921 року ВЦПК мав вирішити, кого призначити на становище отамана 2-ої групи. Були дві кандидатури: отамана Мордалевича і отамана Грудницького. Тому що Мордалевич мав опінію більше позитивну, вибір упав на нього. Амбітник Грудницький сприйняв це як особисту образу. Його еґотистичне й перевражливлене „я“ бунтується, кличе до помсти й спонукує йти ганебним шляхом Юди. Скоро йому трапляється нагода „віддячитися“ Мордалевичеві. У тому ж таки травні отаман 2-ої групи Мордалевич скликав нараду в с. Андріївці, на Радомисльщині, в організаційних справах групи. Довідавшись про це, Грудницький негайно зголосився до ЧК в Києві й запропонував допомогти захопити Мордалевича і його штаб.

Похално скориставши з послуг Юди, більшовики негайно вислали, разом з Грудницьким, курінь червоноармійців, одягнувши їх подібно до повстанців на Радомисльщині. Знавши всі пропуски, Грудницький підвів темної ночі курінь червоноармійців на умовлений час наради аж до краю села Андріївки. Тут червоні почули себе вже настільки певними, що занехали дальші засоби обережності, і це їх здемаскувало. Селяни, почувши московську мову й лайку, зорієнтувалися й заалармували Мордалевича, але більшовики були вже в селі й обшукували хати. Отамани Мордалевич, Струк і Орлик вискочили через вікно й попростували городами в поле, але червоним пощастило захопити начальника розвідочного відділу 2-ої групи Козловського й штабові документи. Під час допиту „з пристрастієм“ Козловський „всипав“ ВЦПК і дав адреси тих членів Комітету, що їх він знав. На щастя, адреси були вже неактуальні, й

тому саме перша спроба розгрому ВЦПК не повелася.

Правдивий розгром почався щойно в червні 1921 року і то не з Києва, а з Одеси, де місцева ЧК, знову ж за допомогою зрадника отамана Зеленкевича, викрила й знищила одеську повстанську організацію. На підставі захоплених документів і зізнань арештованих більшовики вдруге довідалися про існування в Києві ВЦПК й дістали до своїх рук правдиві адреси членів його... Після цього київська ЧК почала переводити арешти в широкому масштабі. Арештовували не тільки тих, що їх знайшли в помешканнях членів ВЦПК, але й усіх тих, незалежно від їхньої національності, хто мешкав у тих самих будинках, що й члени Комітету, або хто хоч і не мешкав, а був гостем у тих будинках. Так заарештовано до 1 200 осіб. Пізніше з числа всіх заарештованих виділили в окрему групу членів ВЦПК.

На допиті арештований голова ВЦПК Чепілко, мабуть мавши надію, що тим урятує своє життя, видав київські, уманські, звенигородські та інші повстанські організації... У перших числах липня 1921 р. більшовики оголосили в пресі про розкриття й ліквідацію „Петлюрівського заговору“. На підставі судового вироку в Києві, 28 серпня 1921 р., до розстрілу засуджено 39 осіб, а до заслання в концентраційні табори на різні терміни — 25 осіб. Це з офіційно опублікованого списку. В неофіційних і неопублікованих списках кількість жертв червоно-московського терору перевищувала таку в списках офіційних.

III

Наслідки розгрому ВЦПК

Всеукраїнський Центральный Повстанський Комітет постав тому, що уярмлені Москвою українці прагнули об'єднатися навколо національно-визвольного центру, щоб спільними організованими силами скинути ненависне їм ярмо. За короткий час свого існування той центр здобув собі довір'я українських мас. Занадто багато надій було зв'язано з його

існуванням і тому не дивно, що несподіваний — і то в короткому часі — розгром ВЦПК, арешти й розстріли зробили загальне потрясаюче враження. Втрати для української нації найбільш видатних, національно свідомих і активних у визвольній акції синів її були аж надто важкі, особливо якщо прийняти під увагу тодішню малу кількість нашої національно свідомої інтелігенції.

Ті повстанські організації, що в той час іще не були викриті, мали лише одно прагнення: якнайшвидше законспіруватися всіма можливими засобами. В наслідок цього, всі зв'язки між ними і зв'язок зі штабом Тютюнника були зірвані. Чимало часу й зусиль пішло на те, щоб їх знову налагодити. Назагал, ліквідація об'єднуючого центру з його повітовими філіями зруйнувала одним ударом функціонування цілої широкої системи організації повстання, що її ВЦПК розпочав був переводити в життя. Після розгрому ВЦПК зневіра в визволення України всенароднім повстанням подіяла так пригноблююче на деяких отаманів, що вони повірили в амністію й перейшли до большевиків... Між ними був і отаман Мордалевич.

Щождо самих „майбутніх кадрів“ повстанської армії — селянства, то наслідки розгрому спричинилися до песимізму, що опанував душі селян, і це відбилося негативно на їх участі в повстанських організаціях. Обережність змушувала селян зменшити ризико їхньої активної участі в повстанні до мінімуму. Такий мінімум, на їхню дуку, вони мали б лише тоді, коли б якась певна військова сила перша розпочала повстання й остільки опанувала б ситуацію, що це дало б запоруку успіху повстання, якщо б селянство підтримало ту військову силу.

Ось така була ситуація в Україні напередодні Листопадового рейду ген. Ю. Тютюнника, що ввійшов до нашої новітньої історії під назвою „Другий зимовий похід“.

НОТА ГОЛОВИ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УССР РАКОВСЬКОГО

МІНІСТРОВІ СПРАВ ЗАКОРДОННИХ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПАНУ СКІРМУНТУ

В своїй ноті 27 травня ц. р., яка є доповненням ноти від 16 квітня, Український Уряд довів до відома Польського Уряду низку нових безперечних фактів про існування і діяльність на території Польщі організацій, які мають на меті озброєну боротьбу з Україною і приписують собі ролю Українського Уряду. Так як ці факти стоять в гвалтованому протиріччю з артикулом 5 Рижського мирного договору, Український Уряд висловлював певність, що Польський Уряд, рахуючи додержання цього договору обов'язковим не лише для України, але й для Польщі, вживе самих рішучих заходів до негайного, точного і фактичного виконання згаданого артикулу договору.

На жаль Український Уряд повинен констатувати, що Польський Уряд в своїй ноті від 28 серпня обходить мовчанкою факти подані в українській ноті від 27 травня, висувачи проти Уряду України обвинувачення, що останній терпить на своїй території організацію під назвою „закордот“ діяльність якої направлена до повалення законного Польського Уряду і до загострення Українсько-Польських стосунків.

Вже в своїй ноті від 27 травня Уряд України звертав увагу Польського Уряду на неправдивість інформацій поданих йому елементами, які без сумніву стремлять до створення конфлікту між Україною і Польщею. На такій же непевній інформації ґрунтується обвинувачення в Польській ноті від 29 квітня, що на території України продовжують існування червоні галицькі частини. Цей факт Український Уряд заперечував і заперечує зараз самим категоричним ро-

бом. Другий такий же абсолютно неправдивий факт наведено в ноті Польського Уряду до Радянського Уряду Росії від 11 липня, який полягає в тім що ніби то член революційної військової ради, Київської Військової Округи, гр. Затонський виголосив в Умані промову про негайний наступ на Польщу і утворення для цього військової частини. І тут Уряд України самим категоричним робом запевняє, що в зазначений період гр. Затонський взагалі в Умані не був і незалежно від цього що ні він ні який будь иньший представник Радянської України таких промов нігде не виголошував. Треба також констатувати, що як в своїй ноті від 29 квітня так і в своїй останній ноті від 28 серпня Польський Уряд не додав жадного факту переходу якого будь загопу з території України на територію Польщі, включаючи і Галичину.

Що торкається вказівок Польського Уряду на закордот то Уряд України звертав увагу на те, що в самій своїй ноті Польський Уряд посилається на постанову революційної Військової Ради Південного фронту від 8 червня 1920 р. за №245 приведену на посвідченнях що видавались агентам закордоту, з якої ясно видно, які завдання ставив собі закордот, установа виключно Українська і ні в якій мірі не звязана з Російськими Урядовими органами. Ці завдання зводились до обслуговування армії під час війни з Польщею, чим цілковито вичерпувалась мета його існування. З моменту ліквідації Південно-Західного фронту а саме з кінця 1920 р., було приступлено також і до ліквідації закордоту. Разом з тим з переведенного Урядом України розслідування виявилось, що в травні місяці біжучого року агентові Польської дефензиви Бітовту вдалося шляхами, про які слідство продовжується, одержати з провокаційною метою різні, вже стративші свою силу посвідчення й документи закордоту і з їх допомогою створити в де-яких прикордонних містах на Польській території підпольну організацію, котра потім була чим передана до рук Польської Влади, при чому 11 осіб, що піддалися на цю провокацію впали її жертвою і були розстріляні в Поль-

щі. О скільки вина за полегшення подібних вчинків падає на окремих агентів Радянської Влади, Уряд України може самим категоричним робом завірити Польський Уряд, що їм вжито всіх заходів до заборони надалі подібних явищ. Уряд України далі з здивованням довідається з ноті Польського Уряду, ніби закордотом утворюються на території Галичини Українські націоналістичні організації й загопи для повалення Польського Уряду. З усею енергією відкидаючи подібне обвинувачення, Уряд України не може не звернути уваги Польського Уряду на те, що в дійсности таку діяльність провадить штаб Тютюника, чому в руках Уряду України є досить доказів і між иньшим свідчення члена Центрального Повстанського Комітету Василя Мирона, арештованого Польською Владою в Львові, але утікшого потім з в'язниці вступившого в травні ц. р. в штаб Тютюника. Мирон свідчить, що дізнавшись про його галицьке походження, Тютюник запропонував йому як текстуально говорить свідчення відправитися в Галичину на підпольну роботу проти поляків вказавши на те, що Поляками видано у Львові таємний наказ, копія которого є у нього в штабі, всьому польському населенню, щоб воно на випадок наказу Антанти про евакуацію Східної Галичини повстало і що поляками з цєю метою таємно роздана зброя і утворена підпольна організація. Уряд України може самим категоричним робом завірити Польський Уряд, що він вживає всіх заходів для точного і фактичного додержання арт. 5 Рижського мирowego Договору і готовий обміркувати діловим робом з Польським Урядом всіх конкретних заходах що звідси випливають.

Одночасно Уряд України з усею рішучістю вимага, аби Польський Уряд з свого боку рахувався з фактом, що Рижський Договір є договором обоюстороннім і в однаковій мірі обовязковим як для України так і для Польщі. Але Уряд України з глибоким жалем примушений констатувати що з боку Польщі не тільки не вживається заходів до фактичного скасування так званого Уряду Української Народньої Республіки, а також і організації Савинкова діяльність кот-

рої поширюється не лише на територію Білорусії і Росії а й на території України, але що навпаки, ці організації при всебічній піддержці Польської Влади збільшили за останній час свою руйнівницьку роботу.

В руках Уряду України є величезний оригінальний матеріал захоплений в архивах Петлюрівських і Савинковських підпольних організацій на Україні. Разом з тим Уряд України розпоряжає величезним слідчим матеріалом зібраним при розгляді справ центрального Повстанського Комітету, заарештованого літом цього року в складі голови Чепілка і кількох членів, а також власноручними свідченнями Петлюрівських і Савинківських агентів між иньшим свідченням генерала Галкина, відправленого Тютюником для керування Українським повстанням що тоді готувалося. Нарешті Уряд України має листування кінця липня 1921 р. за підписом завідуючого Міністерством Справ закордонних Української Народньої Республіки в Тарнові Ейхельмана, петлюрівського посла в Парижу, Шульгина і иньших за квітень і травень цього року, а також оригінальний порядок денний і протоколи Українсько-Російської Наради, що відбулась у Варшаві 17 червня цього року і на якій разом з братами Савинковими, полковником Гнилорибовим, генералом Матвієвим, осаулом Фроловим, Тютюником, Данильчуком і иньшими представниками Російсько-Української контр-революції був присутнім представник військової канцелярії начальника Польської Держави і представники деяких закордонних військових місій в тому числі і Французької.

З усіх цих документів підтверджених свідченнями десятків заарештованих осіб, що займають самі відповідальні посади в Петлюрівсько-Савинковській ерархії, з безперечною очевидністю впливає, що організація, яка називає себе Урядом Української Народньої Республіки продовжує існування на території Польщі, видає паспорти Українським громадянам, веде офіційне листування з Польським Урядом і керує своїми посольствами закордоном. При цій організації існує так званий головний повстан-

ський штаб на чолі з Петлюрою і Тютюником, який формує і пересилає на територію України банди і керує їх діяльністю. Цей штаб має при другому відділі штабу 6 польської Армії у Львові так звану другу евіденцію і свого представника в особі полковника Кузьмінського, який стоїть на чолі розвідкового відділу штабу. Крім того повстанський штаб Тютюника має ще спеціальний звязок з Польським військовим Міністерством через так званий пункт звязку, на чолі котрого стоїть полковник Добротворський. Петлюрівський штаб має також агентів при польських контрольних пунктах у Тарнополі — капітана Бабича, в Гусятині — поручника Мерилова, в Підволочиську хорунжого Петрицького, в Білозірці хорунжого Зірка, в Дубному сотника Кузьменка, в завдання котрих входить перекидка на територію України підпольних агентів і банд.

Грошову піддержку повстанський Петлюрівський штаб одержує від Польського Уряду. Підтвердженням цього між иньшим можуть служити свідчення члена Центрального Повстанського Комітету на Україні Наконечного, котрий заявив, що під час своєї поїздки в травні він одержав від Петлюрівського штабу мільон радянських рублів, а що записках Тютюника і Петлюрівського Міністра шляхів Тимошенка одержав із Польської Державної Скарбниці мільон карбованців і 500 тисяч гривень, а з другого відділу Польського штабу через полковника Кузьмінського мільон польських марок. Польська влада видає також одяг і зброю для банд які перекидаються на територію України. Так наприклад банда Барського, що перейшла кордон, одержала від Польської влади одяг і зброю на 500 чоловік, в тому числі 20 кулеметів, відповідну кількість шабель, фрмшиць і кілька возів.

Звичайний спосіб відправки агентів слідуючий: вони ідуть до кордону з документами Польської Армії а там органи Польської Влади обмінюють ці документи на фальшовані Радянські. От один з багатьох прикладів: арештована Ковальчук, яка була відправлена для звязку між Тютюни-

ком і атаманом Бесарабенком, одержала від Кузьминського 4 червня отруту, окремо отруєні цигарки отримала від нього безіменний польський перепуск за №450, котрий був замінений перед кордоном в Рівному агентами Польської Влади на фальшований радянський перепуск. В своїх руках Уряд України має цілу низку таких фальшованих документів, виданих Польською Владою ніби від санітарних Радянських органів.

Групи і частини для перекидки на Україну вербуються з прямого наказу Польського Військового Міністерства з інтернованих українських старшин і козаків. Арештований генерал Галкин свідчить, що списки осіб складаються штабом Тютюника і надсилаються через Добротворського до Польського Військового Міністерства, звідки даються відповідні розпорядження комендантам таборів. Відправлені з таборів старшини і козаки прибувають спочатку в Тарновський штаб Тютюника, де їм видають документи і звіти в другий відділ Польського Штабу у Львові до Кузьминського.

Підпольні Петлюрівські агенти поруч з дорученням організувати бандитські виступи, грабунки і насильства на Україні одержують від Польського Штабу ще й завдання розвідкового характеру. Так, наприклад, генералу Галкину доручено штабом обслідування сіти сошейних і ґрунтових шляхів на північ від Києва до Мозиря, а також стан фортець на Дніпрі і коло Мозиря.

На всіх прикордонних пунктах одверто ведуть працю Петлюрівські Повстанські Комітети. Головою Повстанського Комітету на Волині і Поділля є якийсь Павлюк, резиденція котрого знаходиться в Острові. Тут же перебувають агенти Савинкова — Березовський і генерал Тимченко.

З одержаних матеріалів Уряд України довідався, що на Варшавській нараді 17-го червня з участю представника військової канцелярії начальника Польської Держави, був вироблений план повстання на Україні. З цією метою Україна була поділена на 5 груп з 22 районами.

План повстання полягав в розвиткові на Українській

території до максимуму руйнацької роботи бандитських загонів. Одночасно повинні були просунутись до кордону інтерновані армії Петлюри і Савинкова, зосереджувавшись в двох групах — перша під виглядом робітників лісних робок, в районі Рівного і друга, на південь від Тарнополя, щоб вдертися на територію України. Для керування цією намічалися генерал Безручко і атаман Удовиченко. Сам же Тютюник з своєю кіннотою мав оперувати меж тими двома групами і прорватись в Черкаський повіт, Кременчуцької губернії для керування звітти всім повстанським рухом. Для цієї мети, як свідчить генерал Галкин, Польська Влада вирішила з свого боку дати матеріальну допомогу зброєю, амуніцією й одягом для 25 тисяч чоловік. Таку ж кількість повинна видати сусідня з Польщею Держава по мірі просування Петлюрівських і Савинковських банд в глиб України. Документи і свідчення на які посилається ця нота охоплюють період від лютого до серпня біжучого року.

В виконанню цієї програми діяльність Петлюрівських і Савинковських банд виявляється на території України в ряді терористичних актів, вбивств радянських службовців, підпалів радянських господарств, і хлібних ссипних пунктів, в нападах на маршрутні потяги з хлібом, в руйнуванні залізниць, в побоях і грабуванні мирних робітників і селян. Яскравим проявом цієї злочинської роботи є недавній спуск під откос коло Фастова маршрутного потяга з хлібом для донецьких робітників, жертвами котрого полягло 2 вбитих і 35 поранених робітників і селян, серед них жінки й діти, мешканці Києва.

В той час, коли віддані мирній праці робітники й селяни України стремляться подолати господарчу руйну, як наслідок імперіалістичної і горожанської війни, шукають в мирному трудовому співробітництві з Польським народом можливості відновлення господарчого життя, засівши на Польській території Українські і Російські контр-революційні організації стремляться всіми силами при піддержці Польської Влади не тільки звести на нівець всі зусілля до встановлення тріvkих і щирих добросусідських стосунків,

але й підготувати новий конфлікт між двома сусідніми народами.

Рахуючись з заявою Польського Уряду, що він цілком поділяє заміри Уряду України до взаємного зміцнення миру шляхом встановлення трієких і нормальних політичних і економічних відносин між обома Республіками, Уряд України висловляє тверде переконання, що Польським Урядом буде вжито рішучих заходів до дійсного виконання арт. 5-го Рижського Договору. Констатуючи що вжиті до цього часу Польським Урядом в цьому напрямкові заходи не є задовольняючими, Уряд України, солідаризуючись з заявою союзного йому Російського Уряду від 22 вересня, чекає з боку Польського Уряду фактичного скасування на території Польської Республіки Української контр-революційної організації, яка називає себе Урядом Української Народної Республіки, висилки з території Польщі Петлюрівських і Савинковських ватажків і фактичної ліквідації всіх комітетів, загонів і інших організацій, існування яких в Польщі стоїть в протиріччю з артикулом Рижського Договору. В заключення Уряд України з свого боку ще раз підкреслює незмінну свою готовність виконати всі прийняті на себе обов'язки, які випливають з цього договору.

ГОЛОВА РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ І НАРОДНИЙ КОМІСАР СПРАВ ЗАКОРДОННИХ РАКОВСЬКИЙ

м. Харьків
28 вересня 1921 року

З оригіналом згідно:

О. Данильчук

НА МАРГІНЕСІ НОТИ РАКОВСЬКОГО

Перше, що кидається в вічі, коли читається Нота, це те, що написана вона українською мовою безграмотно, не кажучи вже про розділові знаки... Безсумнівно, її написано спочатку російською мовою, але тсму, що „Урядові України“ не випадало висилати Ноту мовою „старшого брата“, Ноту дали перекласти на українську мову малограмотному перекладачеві, але, очевидно, правовірному комуністові. Якоїбудь коректи ми не робили навмисно, залишаючи написане так, як в оригіналі, щоб читачі самі переконалися в малограмотності Ноти.**)

Щождо самого змісту Ноти, то його треба поділити на дві частини. Перша, де йде мова про технічне підготування повстання в Україні, відповідає правді. Большевицький уряд був справді знаменито поінформований як своїми агентами-провокаторами, що ними були просякнуті повстанські організації, так і вимушеними зізнаннями арештованих членів Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету та зв'язкових ген. Тютюнника.

Друга частина — це фантазія чекістів, що допитували арештованих, і явна спроба Раковського спровокувати польський уряд до зірвання довір'я до ген. Ю. Тютюнника, нібито особистими свідченнями члена ВЦПК В. Мирона про намовляння його Тютюнником, у його штабі у Львові, „відправитися в Галичину на підпольну роботу проти поляків“. Тепер уже цілий світ знає, що означають „добровільні“ зізнання ув'язнених московськими комуністами. Ті в'язні, під загрозою катування або й за посередництвом його, зізнавали не тільки про те, про що вони дійсно знали, але й для більшої правдоподібности, щоб подати більше бажаних від них інформацій, фантазували, видумуючи все, що лише приходило їм до голови... Переважно слідчі підсували арештованим до підпису готові зізнання авторства самих слідчих... Після перебування в жахливих в'язничних умовах,

**) Щоб не мучити читача, ми здебільшого подавали українські йотовані літери (е, і), хоч в оригіналі замість їх стоять літери "e" й "i".

після катувань і допитів слідчими в'язні були вже в такому стані, що механічно підписували все, що тільки підсував їм слідчий, навіть не упритомнюючи собі змісту того, що вони підписували... Таким чином поставали препаровані фальшиві зізнання арештованих, що ними користувався Раковський у Ноті до польського уряду як добровільними, особисто складеними зізнаннями в'язнів.

До таких зізнань належать байки про мільйонові суми, що їх, нібито, одержував штаб Тютюнника від польського уряду та про матеріальну допомогу польської влади „зброєю, амуніцією й одягом для 25 тисяч чоловік“... Тут уже Раковський виразно переборщив бодай уже тому, що для що для того, щоб перевезти все це добро в Україну для Повстанської армії, треба було б сотні хурманок. Цей величезний обоз, навіть поділений на групи, угробив би по дорозі і сам себе і тих, що його супроводили — охороняли.

Звичайно, в цих твердженнях Раковського „нема диму без огню“: зв'язок штабу Тютюнника з польським урядом і матеріальна допомога від нього справді були, алеж зовсім мізерні в порівнянні з тими даними, що їх подає Нота. Польський уряд не був аж такий щедрий на допомогу організації повстання в Україні, бо його ставлення до Уряду УНР не було шире, бо він таки, хоч і хотів, щоб до того повстання дійшло, але водночас не хотів себе сильно наразити все ж таки небезпечному для Польщі, як не сьогодні, то завтра, московському урядові. Обмін нотами між польським урядом і урядом УССР була гра, в якій кожний з партнерів обдурював один одного і обидва здавали собі з цього справу. На закиди Скирмунта відповідав закидами Раковський і навпаки, і в цих нотах обидва контрапартнери все висловлювали своє глибоке переконання й добру віру в те, що всі перешкоди до лояльного виконання Рижського договору обома урядами будуть усунуті. На тому й кінчалося...

Проте ноти Раковського не залишилися без впливу на польський уряд. Коли прийшов час вирушити в Україну двом групам Ю. Тютюнника, в листопаді 1921 року, розпочина-

ючи той трагічний Листопадовий рейд, то польський уряд не дотримав обіцянки забезпечити дві тисячі Тютюнникових партизан зброєю, одягом, взуттям, кіньми й хурманками. Зброя, що її одержано тоді від поляків, не вистачало на всіх, та й та, що її дістали, була перестаріла й навіть заржавіла. Щодо одягу, взуття і т. д., то ті групи нічого з того не одержали, й партизани вирушили, напередодні зими, в літніх убраннях, зле озброєні й забезпечені. Про все це буде мова в розділі „Самогубний рейд“.

Характеристично, що тон ноти витриманий: не то в формі підкореного хижака, не то лукавого смиренника, не то миролюбця-ягнятка... Нота не набирає на агресивності, а все висловлює надію і певність на дотримання Польщею Рижського договору, запевняючи водночас, що щиро прагне мирного співжиття з нею. Червона Москва була рада, що Рижський договір уможливив їй „передішку“, щоб набратися сил на майбутній реванш. Польща, не бажаючи ризикувати поновного наближення червоного війська до Варшави, також не хотіла війни з Москвою. Вона воліла „загрибати жар чужими руками“, не здаючи собі справи, що, підписуючи акт зради союзного договору з УНР, тим самим підписала сама вирок смерті Польській Речі Посполитій, що й був виконаний в кінці 1919 р. неспровокованим нападом війська „миролюбця-ягнятка“ на безборонну Польщу.

САМОГУБНИЙ РЕЙД

I

Повстанський штаб у Львові

Ген. Ю. Тютюнник довідався про розгром Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету і його наслідки від своїх зв'язкових, що були вислані ним в Україну для організації праці. З них до большевицьких рук дісталось лише кілька. Напевно було відомо про арешти Наконечного і Кухти; пізніше прийшла вістка про арешт ген. Галкіна. Бувший нач. штабу Чорноморського Партизанського Коша, ген. штабу полк. Галкін приєднався до Армії УНР зі своїми партизанами під час Зимового походу. Пізніше його підвищено до рангу ген. хорунжого.

Ю. Тютюнник не знав, що після того, як зв'язок поміж його штабом і повстанськими організаціями в Україні відновлено, серед зв'язкових, що приходили до нього з України, були большевицькі агенти-провокатори... Сталося це тому, що большевики змусили декого з арештованих повстанців, під загрозою знищення їхніх родин, відігравати роль провокаторів. Їх завданням було удавати зв'язкових між, ніби, повстанськими організаціями в Україні та штабом ген. Тютюнника. Свою роль вони відігравали добре, бо були в курсі повстанських справ. Перед своїми, в Україні, удавали, що втекли з в'язниці й повернулися до повстанської організації. Це спричинилося до витворення про них серед правдивих повстанців навіть опінії „героїв“...

Інформації цих „зв'язкових“ були інспіровані большевиками. Завжди оптимістичні, вони залишали в отамана Ю. Тютюнника враження, що повстанські організації поволі відживають від розгрому, набирають на силі й будуть го-

тові до вибуху, як тільки в Україні з'явиться ген. Ю. Тютюнник зі своїми партизанами. Одержавши інструкції в штабі Тютюнника, ті „зв'язкові“ верталися в Україну й передавали їх большевикам... Через них большевики докладно знали, де саме міститься штаб.

Чи ж міг хто-будь з Армії УНР, включно з ген. Тютюнником, підозрівати чи припускати, що, наприклад, такий довірений старшина повстанського штабу Тютюнника і його особистий приятель підп. Добротворський, що був весь час в його дивізії та відбув з ним перший Зимовий похід, водночас працював на користь комуністичної Москви як її агент-провокатор або став таким під час його активної участі в праці повстанського штабу Тютюнника у Львові?

Нема підстав робити закиди з цього приводу ген. Тютюнникові. У цьому випадку йде не про те, чого він не знав, а тільки про те, що було йому відомо і чого він не прийняв був під увагу, коли вирішував питання: відбутись Листопадовий рейд чи відкласти його до відповіднішого часу й сприятливіших обставин.

28 вересня 1921 року, отже всього за один місяць ПЕРЕД тим як ген. Тютюнник вступив у командування НЕІСНЮЮЧОЇ в Україні ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ і видав „Наказ ч. 1“, голова ради народних комісарів і народний комісар закордонних справ УССР Раковський переслав Ноту міністрові закордонних справ Польщі Скірмунту в справі підготовки Тютюнником вснаряднього повстання в Україні...

Як видно зі змісту Ноти, большевицький уряд був докладно, до деталей включно, поінформований про існування й діяльність повстанського штабу Тютюнника у Львові, як і про його плян повстання в Україні. Здавалося б, що вже цього одного було досить, щоб рейд відкласти і то тим більше, що наближалася зима — пора цілком не відповідна для селянського повстання. Чи в цих умовах, так несприятливих і так загрозливих для успіху повстання могли групи ген. Ю. Тютюнника бути тією ПЕВНОЮ ВІЙСЬКОВОЮ СИЛОЮ, що своїми успішними бойовими діями в Україні

могла б переконати стероризованих селян у реальності повстанської акції й тим викликала б вибух всенароднього селянського повстання, без якого рейд згори був засуджений на катастрофальні наслідки, подібні до самогубства?

У новітній нашій історії Листопадовий рейд має дві сторінки протилежного змісту. Зміст першої — це надзвичайна, впрост надлюдська духова й фізична витривалість усіх учасників рейду й неперевершений їхній героїзм, що досяг свого апогею в трагедії під м. Базаром. Другу сторінку, ще не закінчену, буде присвячено аналізу самогубного рейду і висновкам, що мають бути пересторогою для майбутніх поколінь України...

II

„Б А З А Р“

(Голгота 359-ти)

Дата 21 листопада ввійшла до новітньої української історії як фатум, як нещасливий, впрост трагічний день...

21 листопада 1918 року УГА залишила Львів; 21 листопада 1920 року Армія УНР залишила Україну; 21 листопада 1921 року сталася трагедія тих, що їх світлу пам'ять українці в діяспорі незмінно вшановують, а в Україні старше покоління, що ще пам'ятає про трагедію під Базаром, лише молиться в її річницю, нишком, не вимовляючи слів, за упокій душ розстріляних.

На екрані своєї уяви я бачу шлях 359-ти вояків Армії Української Народньої Республіки до їхньої Голготи. Шлях той був довгий і тернистий. Розпочався він після того, як тодішній союзник УНР у війні проти комуністичної Москви, Річ Посполита Польська, традиційно зрадила Україну і всупереч Договору з її Урядом, замирившись сепаратно з Москвою, припинила 18 жовтня 1920 року свої бойові дії на протибольшевицькому фронті.

Скориставши з цього, червоне командування перекидає свої корпуси з довгого протипольського фронту на фронт протиукраїнський і зміцненими силами атакує Армію УНР. Боротьба нерівна. Ворог значно переважає численно і збройно. Нерівний бій тривав до 21 листопада 1920 року, коли Армія була змушена відступити з боями на територію Польщі й опинитися за дротами, в таборах зрадливого польського союзника... Відступом із фронту й розпочався був її шлях до Голготи.

Шлях той продовжувався в жалюгідних умовах у таборах інтернованих, де наше вояцтво покутувало не свої гріхи... Стимулом їхньої витривалості в таборах була надія на відновлення визвольної війни. Живши цією надією, вояки спрагнено чекали на той щасливий для них день, коли вони знову, зі зброєю в руках, вирушать на відновлений визвольний фронт. Отже, не диво, що коли розпочалося вербування добровольців до партизанського відділу, з метою рейду в Україну, то зглошення охочих вояків у таборах інтернованих було масове. Тому що кількість партизанів була обмежена, завербовано лише найздоровіших і найбільше фізично витривалих.

У жовтні 1921 року розпочалося замасковане зосередження партизанів у східній прикордонній смужі Польщі. Партизанів поділено на дві нерівні групи: Подільську й Волинську. Подільська була значно меншою. Подільська вирушила на чолі з підп. Палієм, а Волинська — з ген. Ю. Тютюнником. Обидві групи зосередились у різних місцевостях, під загальною командою Тютюнника.

Обставини, серед яких розпочався Листопадовий рейд, популярно званій „Другим Зимовим походом“, нічого доброго не віщували. Перш над усе, рейд мав розпочатися напередодні зими. Подруге, груп не забезпечено всім необхідним. На всіх партизанів не вистачало зброї й амуніції, не було коней і санітарно обладваної частини; не було зимового одягу і взуття. Все було за тим, щоб рейд відкласти, але Тютюнник мав свою нав'язливу ідею. Не зважаючи на розгром ВЦПК й на арешти запідозрених, на стероризо-

ваність масовими арештами селян, він усе вірив, що як тільки його партизани з'являться на українських землях, то якби за натисненням гудзика по всій Україні вибухне все-народне повстання... З цією ілюзійною „ідеєю фікс“ і вирушили, в різних напрямках, обидві групи вглиб України. Подільська в кінці жовтня, а Волинська — на початку листопада, кожна назустріч своїй власній долі. Обидві групи мали з'єднатися в Україні, але з'єднатися не пощастило.

Історія Листопадового рейду — це окрема тема, що вимагає багато часу й місця. Тому саме я не подаю докладного перебігу боїв, не аналізую рейду й не подаю назв місцевостей і дат боїв. Моя інтенція лише з'ясувати, в яких умовах вояки виконували покладене на них завдання, неможливе до виконання, і як саме дійшло до Голготи 359-ох.

Після початкових успіхів становище обох груп ставало щораз тяжчим. Того року в Україні несподівано настала рання зима. Великі морози скували воду й землю; глибокий, по пояс сніг перешкоджав вільному рухові вояків. Червоні кинули великі сили, з артилерією й броневиками проти партизанів Тютюшника, з метою оточити їх і знищити. (Партизани гармат не мали.) Червона кіннота все насиладала партизанам на п'яти.

У постійно-безперервних боях вичерпалась амуніція, а поповнити її вже не було як... Подільська група вирвалася на здобутих у початку рейду від ворога конях і з огляду на безнадійність дальшої збройної боротьби, пройшовши кількисот кілометрів, повернула й з деякими втратами дісталася до Польщі. Повернула, коли була вже в 25-ти верстах від Києва.

Іншою була доля Волинської групи. У безприміжних тяжких боях вояки цієї групи виявили найбільшу міць і надзвичайний гарт духа. В холоді й голоді, не мавши відпочинку ні вдень, ні вночі, не підтримані стероризованим селянством, хоч і втратили були надію на порятунок або хоч допомогу українських повстанців, усе ж не впали на душі. Продовжуючи збройну боротьбу до решти своїх сил і можливостей, воліли смерть, ніж капітуляцію. Усім тим, що

були на конях, пощастило прорватися через оточення ворога й також повернутися до Польщі.

Оточена з усіх боків, решта Волинської групи опинилася в безвихідному становищі. Вщент виснажені вояки, не бажаючи здаватися, стрілялися; дехто підкладав під себе ручну гранату й гинув від її вибуху... Втрати були аж надто великі: на полі бою полягло смертю героїв біля 400 старшин і козаків. Одначе, серед глибокого снігу залишилося 443 ще живих вояки. Були це вже інваліди: хворі, з відмороженими ногами й руками або так фізично виснажені, що не тільки не мали більше сил боронитися, але й ледве-ледве могли рухатися... Всі вони дісталися до комуністично-московської неволі.

Полонених інвалідів замкнуто на ніч у сільській церкві. На другий день, ранком, після ночі мук фізичних і душевних, після допиту й знущань, серед них вибрано напів мертвих і відвезено до в'язниці, де вони й померли. Решту полонених — 359 старшин і козаків — відправлено під м. Базар на розстріл. Вони нарешті дісталися до місця, долею для них призначеного, їхньої Голготи...

Це — поле, вкрите білою сніжною пеленою. Недалеко від дороги, що нею їх допроваджено, широка балка, яка перетинає поле. В середині балки довга чорна смуга. Це свіжо-викопаний рів. Уздовж рову, спиною до нього, вишиковано в один ряд взятих до неволі 359 українських вояків-інвалідів. Це вже лише тіні тих, що зголосилися були до Листопадового рейду. Здавалося, повіє легкий вітерець — і вони впадуть від його повіу... Але вони стоять твердо-нерухомо. Їхній одяг, зужитий під час боїв повзанням по землі й снігу, це брудне, в багатьох закривавлене лахміття. Воно висить на їхніх схудлих постатях, наче на вішалці. Їхні виснажені обличчя сіро-скам'янілі, але їхні голови гордовито піднесені догори і в їхніх очах блиск завзяття. Своєю поставою вони були подібні до орлів з підстреленими крилами...

Напроти них, у недалекій віддалі, червоноармійці. У першому ряду кулеметчики з націленими на 359, готовими

до стрілу кулеметами. В середині першого ряду, в інтервалі, представники московсько-комуністичної влади. За червоноармійцями, в яких 50-ти метрах від них, стоять силою зігнані з ближчих і дальших сіл українські селяни. Це начні свідки нечуваної трагедії. Їх зігнано, щоб вони побачили на власні очі, як московська влада карає всіх тих, що борються за Волю України. За ними знову червоноармійці.

У цій трагедії охчу звернути увагу на один рішальний момент, поміж життям і смертю 359-ох старшин і козаків Армії Української Народньої Республіки. Большевицький комісар робить кілька кроків уперед, стає й прочитає вирок „Чрезвычайної комісії“. Всіх 359 засуджено на розстріл. Хвилинна павза. Засуджені на смерть вояки не реагують на вирок ні рухом, ні словом. Вони, як і перед тим, — нерухомі й скам'янілі. Вони хочуть бути гідними синами України, на вівтар якої складають своє життя...

Комісар забирає знову голос. Звертаючись до 359-ох, він обіцяє дарувати життя всім тим із них, хто покається й перейде на службу до комуністичної влади. Відповідати, каже, треба коротко: „так“ або „ні“. Пообіцяв і замовк, чекаючи на відповідь. З виразним зворушенням і напруженням чекали на відповідь і зігнані українські селяни. Наступив момент моторошної тиші, що нагадувала тишу перед смертоносним гураганом...

У той момент у всіх 359 вояків — а були це молоді ще люди — мусіло блискавицею пронестися-промайнути, перед їхніми духовними очима, як у калейдоскопі, все їхнє життя; мусіли повстати в їхній уяві обличчя й постаті найближчих і найдорожчих їм людей — батьків, дружин, дітей, братів, сестер, наречених і друзів. Мусіло вибухнути з непереможною, здавалося б, силою прагнення радості життя, жадою жити, жити за всяку ціну... Аджеж вони ще молоді, аджеж та радість приваблює-стелиться перед ними ще довгими-довгими роками. А досягнути її, ту спрагнену радість життя, стоячи перед обличчям смерти, так легко...

Треба вимовити лише одно слово: „ТАК!“... „ТАК!“ — це життя, „НІ!“ — це смерть...

Блискавичні були думки й блискавична була внутрішня боротьба почуття національного обов'язку й національної гідності зо стихійною силою волі до життя, зі зрозумілим інстинктом самозбереження. Під час цієї блискавичної внутрішньої боротьби засуджених на смерть 359 українських вояків секунди здавалися їм вічністю... А навколо них панувала все та сама несамоविта тиша. Здавалося, що й червоний кат зацікавився перед маєстатом смерти, бо терпеливо чекав на відповідь.

І ось ту тишу порушує голосне, горде й рішуче „НІ!“ 359 героїчних партизанів всіли смерть, ніж зраду своєї Батьківщини. Зараз же за тим виявом неперевреного героїзму, за тим фатальним для них „НІ!“, з грудей приговорених на смерть, останнім напруженням знеможених сил, у передсмертній екстазі, виривається нестримано-голосно „ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!“... На це негайно слідує рівнож голосна роззлючена команда червоного ката: „ВОГОНЬ!“

Заклекотіли кулемети... Враз кров'ю зачервоніли і незабутні ЛИЦАРИ України, і сніг під їхніми ногами, і та земля — українська земля — що мала бути для них місцем їхнього завчасного й примусового супочинку... Наче скошена трава, полягло 359 вірних до самої смерти синів України, уярмленої й катованої московським наїзником-окупантом — комуністичною Москвою.

Над рідними українських визвольних ідей, над теплими ще трупами розстріляних борців за Волю і Славу України, над не просякнутою ще в землю їхньою кров'ю комуністична Москва гучно святкувала свою перемогу...

ОТАМАН ФІЛОНЕНКО

(Партизан з ласки Божої)

Я маю відписи звітів з архіву Української Військової Місії в Речі Посполитій Польській про діяльність понад сотні отаманів повстанських і партизанських загонів ув Україні. Я маю намір використати весь той цікавий матеріал. На жаль, під час останньої світової війни він загинув. Винятково пощастило зберегти лише дещо з того, в тому числі й матеріал про партизанку позитивного отамана Філоненка.

О. В.

Отаман Петро Філоненко народився 12 грудня 1896 року на Волині. Як на ті часи його батько був досить заможний господар, бо мав 36 десятин землі. Але, як це було тоді на порядку денному, батько волів мати своїх дітей не в школі, а підручними в його господарстві. Молодий Петро, з природи інтелігентний і вольовий, що всім цікавився, збунтувався, й батько був змушений віддати його до нижчої господарської школи.

У цій школі 18-літнього юнака застала 1-ша світова війна. Бувши певним, що його не може минути примусовий призов, він зголосився добровільно до російського війська. Вишкіл пройшов у 1-му Артилерійському Кінному Дивізіоні в Самарі над Волгою. В 1915 році його вислано на фронт і приділено до кінної батареї 1-ої Дивізії, що входила до складу 5-ої армії. З того часу перебував на фронтах аж до революції. В 1917 році був уже молодшим старшиною т. зв. Дикої Дивізії. Коли її скеровано ген. Корніловим на Петроград, Петро Філоненко вирішив, що вже досить навоювався за „матушку Росію“. По дорозі, коли ешелони дивізії проходили через місцевість, де він народився, залишив свій ешелон і подався до рідної місцевости. Тепер його метою

було віддати всі свої знання, силу й енергію на службу своїй Батьківщині — Україні.

Службу УНР Філоненко розпочав у мобілізаційному відділі комендатури в м. Новоград-Волинському, але довго там не працював, бо його вабила активна збройна боротьба з віковичним ворогом України — Москвою. В 1919 році він організує свій перший невеликий партизанський відділ, на чолі якого руйнує відтинок залізниці Шепетівка-Коростень, розторощує з засідки червону кінноту й на короткий час опановує той терен. Цей перший успіх партизанщини остаточно передрішує характер його дальшої служби Україні.

В ньому пробудився дух козака — повстанця й партизана. Він відчув, що відтепер його покликання — нищити ворога в його запіллі, в збройній боротьбі на життя і смерть, в ролі месника за кривди, що їх заподіяно його народові Москвою. Терен його діяльності — Волинь, де він народився й виріс. Якийсь час, у 1919 році, веде збройну визвольну боротьбу в рядах повстанської бригади отамана Д. Соколовського. Після того як Соколовського забито в бою з большевиками, отаманом повстанської бригади стала його рідна сестра, відома як „отаман Маруся“. Учителька за фахом, вона виявила небуденні здібності командира в партизанському русі. Зрадженому „земляками“, агентами-провокаторами, її захоплено зненацька карним відділом „по боротьбі з бандітизмом“ і розстріляно.

Якраз у той час позитивна партизанська акція Філоненка доходить до відома штабу Дієвої армії УНР. Тодішній командувач Армією УНР, полковник Василь Тютюнник (помер на тиф у кінці 1919 року), дає йому доручення діяти в районі Коростень-Овруч-Звягель. З того часу — і це треба підкреслити як взірць — отаман Філоненко підпорядковує себе цілковито Урядові УНР і діє в контакт з відповідними його військовими чинниками, згідно з їхніми наказами, чим яскраво відрізняється від тих отаманів, що діяли самотас.

Партизанщина характерна тим, що партизани дивляться кожного дня смерті в вічі, вони просто граються зі смер-

ттю. Розпочинаючи збройну акцію, партизани ніколи не мають певности, що вони повернуться з неї „на щиті“, а не „під щитом“. Отже, те саме було і з Філоненком, і не один раз здавалося, що смерть таки його не мине... Особливо близько була вона до нього, коли червоним пощастило врешті-решт заскочити його й дістати до своїх рук.

Після знущання й катування в штабі червоної пластунської бригади в м. Лугин Філоненка, голого й босого, замкнули з наміром розстріляти на другий день. Очевидно, комуністи були певні, що після катування він не буде в стані навіть порушитися... Але, видно, його доля судила інакше й дала йому сили видістатися вночі через вікно на волю. Був березень. Ніч темна й морозна; земля, на його щастя, не була покрита снігом. Голій і босий, покатований отаман біг, як тільки міг, 5 кілометрів до лісу, а потім лісом дійшов до хутора знайомого українця-патріота і так врятував своє життя. Безумовно, головну роллю все таки зіграло його залізне здоров'я.

Під час нерівної збройної боротьби не тільки з червоними москалями, але й з їхнім схвістям — боротьбістами й укапістами — Філоненка два рази ранено і один раз фатально: на ціле життя покалічено йому праве око й одну руку. На те око він уже не бачив, а на одну руку став інвалідом. Одначе, покалічення не стримало його від дальшої активної участі в партизанщині.

Під час наступу 6-ої української дивізії під командою ген. Безручка на Київ 1920 році Філоненко вступає до дивізії як розвідач і перебуває в ній до кінця нашої визвольної війни. Не бажаючи після нашої програної йти за драти до тодішнього нашого „союзника“ Польщі, в табір інтернованих, він вертається знов на Волинь, де й продовжує свою партизанщину. Нав'язавши контакти з ген. Ю. Тютюнником, Філоненко переходить до розвідного відділу (еміграційного) його штабу й діє згідно з директивами його як отаман 9-ої Волинської Повстанської Групи.

Не один раз переходить кордони Польщі для особистого побачення з Тютюнником і обговорення дальшого

плану діяльності його повстанської групи. У зв'язку з підготовкою до Листопадового рейду от. Філоненко дістає від ген. Тютюнника наказ (23.IV.1921 р.) наступного змісту: „Наказую Вам організувати 9 повстанський район, до якого входять повіти: Новоград-Волинський, Житомирський, Радомисльський, Овручський і Мозирський. Підготувати до загального повстання.“ Перед початком 2-го Зимового походу Філоненко перевів через советський кордон одну з бойових частин Тютюнника — невеликий партизанський відділ на чолі з старшиною Київської дивізії ген. Нельговським. Після трагічного закінчення Листопадового рейду Філоненко залишається в Україні й продовжує партизанщину проти советсько-московського окупанта України.

Про цю його бойову акцію є цікаві спогади Філоненка в збірникові „За державність“ т. VIII під заголовком „Волинські повстанці в кров'явих днях“. Його повстанський загін не вступав у бої з регулярними частинами червоної армії, але обмежував свою діяльність до знищення чекістів, комісарів, невеликих карних червоних відділів, міліції й агентів-провокаторів. При нагоді Філоненко зненацька нападав і на менші відділи червоноармійців і так здобував від ворога зброю, амуніцію й однострої...

Усе тяжче й тяжче було партизанам вести збройну боротьбу проти окупанта. Нарешті червона армія і спеціальні відділи „по боротьбі с бандітизмом“ майже цілком унеможливили дальшу безперервну партизанську акцію. Прийшов час і для от. Філоненка на „передешку“. 12 серпня 1924 року Філоненко повертається до Польщі й стає до диспозиції Штабу спеціальних завдань при Уряді УНР, до яких належали пропаганда, зв'язок, бойові акції на окупованих Москвою теренах України тощо. Цей штаб очолювали спочатку М. Чоботарів, а потім ген. Змієнко. Штаб цей атестував Філоненка як надзвичайно хороброго старшину, який, виконуючи покладені на нього штабом завдання, не один раз переходив із своїм загоном польсько-советський кордон і громив у глибині окупованої України чрезвычайки та советську міліцію. Законспірована його праця тривала до 1939

року, коли наказом повітового старости йому заборонено мешкати на Волині як „національно небезпечному елементові...“

16.VIII.1941 р. шеф Українського Визвольного Війська, полковник Вільного Козацтва призначив Філоненка організатором протибольшевицьких повстанських груп на відтинку Овруч. Як відомо, в той час Армії УНР уже не було. Наказом по УВВ Філоненко, пройшовши верифікацію, був затверджений в ранзі полковника УВВ. В Армії УНР він значився як сотник.

Ми пройшли повними етапами життєвим шляхом отамана П. Філоненка. Це шлях українського патріота в повному розумінні цього слова й партизана „з ласки Божої“, воюючи в Армії УНР, весь час виключно на службі Україні. Він дійсно прислужився своїй Батьківщині й свою жертвову кров віддав на вівтар її Визволення.

ОТАМАНІЯ НА ЕМІГРАЦІЇ

Отаманія політична поширилася серед нашої політичної еміграції після першої світової війни. Редактор Зенон Пеленський так характеризує основу цивільної отаманії, що її він називає амбітництвом:

„В основі амбітництва, як його самоціль, завжди лежить особисте, егоїстичне „я“. Отже, власне, здебільша хоробливо перечулене, перевражливлене, голодне слави і популярності, самозакохане „я“, яке опановує цілий мозок, душу, всі інстинкти і нерви того роду людини.

Бути завжди на „верхах“, бути завжди в ситуації, аби це „я“ було конечно в „центрі справ“, аби довкруги його, конечно і за всяку ціну, щось „діялось“, — ось основний внутрішній стимул, який формує цілу життєву статтю, отой тк. зв. „габітус“. (Зовнішній вигляд людини, з якого можна робити висновки про нахил чи відпорність даної людини до певних хвороб. — О. В.)

Здається таким натурам, що все, що діється, мусить діятися з ними, що без них нічого ставатися не може, не повинно, не сміє, що вони є покликані у всьому відіграти свою роль, у всьому сказати своє слово.

Здається безлічі наших людей, що вони мусять „встрявати“, мусять у всьому проявляти своє „я“, бо без них ніяка справа не піде. Якщо їхнє встрявання ні до чого не годиться і амбітника усувають, приходиться образа. А за образою, з місця повстає опозиція, резистенція, до сердець присосується гадючка жалю, злости, ресентименту, дрожить у нутрі, підходить під горло і душу, давить зранене особисте почуття — і тоді один українець починає валити другого...“ („Шлях нації“ ч. 2, стор. 33-34)

Після нашої прогри, в кінці 1920 року та, в зв'язку з цим, примусової еміграції з Наддніпрянської України се-

ред української політичної еміграції, підо впливом національної трагедії, заройлося від політичних „отаманів“ різних напрямків — від вкрай правого, що йшов слідами зрадницького малороса Моркотуна, до вкрай лівого, що пропагував зміновіховство. Всю свою енергію політичні „отамани“ марнували головним чином на очорнювання інакомислящих . . .

До Ліги Націй у Швайцарії посипалися „меморандуми“ від різних „отаманів“ — кожний „в імені України“. Така нерозумна акція викликала була тоді слушну глузливу репліку в чужоземній пресі: „До Ліги Націй звернулися представники 25-ох Україн“ . . . Коментарі зайві. Все зрозуміло для всіх, крім „отаманілих“ авторів меморандумів.

Минули роки. Гітлерівський тайфун спричинився до соборної політичної еміграції (тільки про таку йде мова) і до відомого таборового життя на шпроти роки. Ми опинилися в ситуації, що нагадувала біблійне „На ріках Вавилонських, тамо сідохом і плакахом“ . . . Не зважаючи на таку ситуацію, радше в наслідок її, в таборах поширилась соборна таборова отаманія. На порядку денному стало взаємопоборювання, що зарепрезентувало нас з найгіршого боку перед чужинцями, не кажучи вже про шкоди з цього приводу для українців.

Минула й доба таборової отаманії. Силою обставин, українська еміграція роз'їхалася по країнах вільного світу. Здавалося б, що трагічний досвід минулого повинен був би переконати в розсіянні суцільних українських політичних емігрантів, що тільки в єдності, в монолітності наша сила і що силу ту отаманія розкладає взаємопоборюванням на тлі незгоди політичних переконань і різниці партійних інтересів на потіху нашим політично-національним ворогам, не кажучи вже про великий жаль і розчарування тих в Україні, які покладали великі надії на нашу політичну еміграцію як на гідного репрезентанта інтересів поневоленого українського народу . . .

У минулому нашої новітньої історії були різні доби: доба Української Центральної Ради, доба Гетьманства, до-

ба Директорії й отаманії в Наддніпрянській Україні та доба диктаторства на наших західних землях. Чолові представники тих діб — Грушевський, Винниченко, Скарноподський, Петлюра і Петрушевич — чи то кому подобається чи ні, — увійшли до нашої історії з усіма своїми плюсами й мінусами. Викинути їх або когось із них з історії неможливо, як неможливо й передати всіх або когось із них до історії в авреолі тільки світла або лише темряви. Всі вони були люди, а як відомо — людям властиво помилятися. Давно вже всі вони належать до нашого історичного минулого, до тих буревійних і змінних часів, коли й геній не міг би бути непомильним.

Нема сенсу, нема глузду з-за кістки незгоди в минулому чубитися нам у сучасному. Не маючи конечних атрибутів державности — території, народу і війська, — нема для нас ґрунту до творення на еміграції яких-будь державних концепцій, і тому взаємопоборювання на цьому тлі, як і на партійному, дійсно не має жодного сенсу. Та й во ім'я чого братися за чуби? Для добра України? Для її кращої долі? Добро держави не будується на взаємопоборюванні, а доля нації не виконується з роз'єднання її силів. Наша спільна мета, наші спільні прагнення, мрії й надії не в минулому, а в майбутньому України.

Хоч отаманія політичної еміграції й отаманія військова мають те саме джерело — хвору амбіцію, що її називаємо амбітництвом, то все ж таки її зовнішнє виявлення, зі зрозумілих причин, відмінне й цілком відповідає характеристичі, що її дав цитований вище редактор З. Пеленський. Та дух отаманії в українській діаспорі дається відчутти не тільки в наших політичних і суспільних організаціях. На жаль, хоч як це не парадоксально, дух отаманії „гуляє“ й серед нашого духовенства: маємо вже „отаманів“ з митрою на голові . . .

Задивлені в криве люстрє своєї хворої уяви, наші емігрантські „отамани“ бачать себе не розбивачами української єдности, що ними вони в дійсності є, а кандидатами на майбутніх диктаторів або президентів звільненої Украї-

ни... Трагічні наслідки українського роз'єднання вони забули й на помилках в нашому минулому нічого не навчилися. Опановані духом отаманії, вони все на першому пляні ставлять своє „ЕГО“.

Мені все здавалося і здається, що отаманія — це одна з складових приспаних частин духового ества українців. У одних вона залишається на ціле життя в стані летаргії, а в других прокидається як шкідлива для української суспільності. **Отаманія червоною ниткою проходить через усю нашу історію, отаманія наше нещастя в минулому і одна з головних причин невиправданої української трагедії в сучасному.**

Отаманія! Який глибокий, який різноманітний і який — не кожний українець ще й насьогодні здає собі з цього справу — драматичний зміст для державности України, для її незалежности, самостійности й соборности має цей ще не для всіх нас — у своїй сутності — зрозумілий вираз. Існують різні відміни отаманії — від легкої до найтяжчої. Це залежить від сили характеру і стабільности її, від інтелігентности, особистої культури, національної свідомости в повному розумінні цього слова і від морального стану.

Хворим на отаманію українцям притаманне те, що на цю хворобу вони хворують лише в себе — у власній державі, власнім суспільстві, власній громаді, партії чи організації. Але українець, що хворіє на отаманію в себе, не виявляє ознак цієї хвороби, коли працює в чужих. Часто-густо буває в чужих видатним, а тому й бажаним працівником, але як тільки повертається на політичну чи суспільну працю до своїх, — наступає повернення хвороби. Якщо ж такий амбітник працює фахово в чужих, а суспільно в своїх, тоді він роздвоюється: цілком нормальна людина в чужих і шкідник у своїх. Чужі часом навіть тішаться ним, але свої завжди терплять.

Характеристичне це сполучення позитивізму з негативністю, творчого з руйнацією. З одного боку енергія, ініціатива й організаційний хист, часом навіть небуденна інтелігентність, — все це те, що потрібне в державі, суспіль-

стві, організації тощо, а з другого — невизнання жодного авторитету, нерахування ні з ким і ні з чим, крім власного „я“; невиконання наказів, анархія, бунтівництво й, нарешті, безглузді мрії...

Якщо упритомнити собі взаємини між українськими партіями й різними організаціями та пригадати собі перебіг різних наших зборів і дискусій, то мимохить усе набирає на яскравості й правдивості знаменита характеристика амбітництва, що її дав редактор З. Пеленський. Дійсно правда. бацяла, що викликає хворобу отаманії, — це небезпечно хвора амбіція. Вона змушує українця забувати, що таке національна гідність, обов'язок перед Батьківщиною, що таке гонор, шляхетність; хвора амбіція змушує забувати не тільки про джентельменство, а навіть про звичайну чемність. Страшна й огидлива ця пошесть — отаманія! Вона завжди була, є і завжди буде осторогою перед нещасливим кінцем на шляху українців до державности й соборности України.

ПОСТАНОВА ЗАПОРІЗЬЦІВ ДО ПРАВИТЕЛЬСТВА Б. МАРТОСА

Ми, Запорізьці, по старому історичному звичаю маємо нашим найвищим командувачем старого Запорозжця отамана полковника Болбочана, якого від нас ще у м. Кременчузі вирвано було без жадного пояснення причин і військового права. Коли у Кременчузі заарештовано було в ніч з 24 на 25 січня 1919 р. Болбочана і його штаб, ми спокійно чекали правдивого суду, якого й досі не було й Болбочана замість повернення його до Запорозжців, де він так багато працював над будівництвом військової дисципліни і боевої могутності війська, якої ви мали змогу бути свідком, зраз одержав призначення в Італію. Коли ми висловили своє бажанням і твердо волю про повернення Болбочана до запорізьких військ, над нашими старими традиціями Запорізьців надглумилася юрба п'яних розбішак увірвавшись у будинок розташування Запорізьців і захопила нашого старого Запорізьця.

Певне розуміння державних справ утримало нас від кровопролиття. Однак з біллю в серці, та ненавистю до тих кол, що руйнували Україну й досі продовжують цю руйнацію, ми наступаємо вперед, щоби бити нашого ворога, давши вам повну змогу опам'ятатися! Ми доказали, що дисциплінувати регулярне військо проти уряду не йшло і не піде! Ми доказали, що із за персональних справ пролиття крові не бажаємо! Болбочана обвинувачують — ніби то у виступах проти уряду! Ні з його, ні з нашого боку цього не було, тай не має для цього жадної рації, тому, що ми твердо упевнені, що сам уряд, довго, так працювати не зможе, а тому зазначаємо, що життя отамана Болбочана рахуємо під персональною відповідальністю членів уряду У.Н.Р. Тому, ми заявляємо, що наше Запорізьке військо стоїть за збудування міцної своєї держави, яка б захистила нашу людність від зовнішніх оточуючих ворогів.

В цей час, політика якої небудь окремої партії чи особи, як правої так і лівої бути не може. Вся людність страждальної України мусить взяти діяльну участь у великій будівничій праці, а тому отамана Болбочана ніхто не має права одірвати від нас, бо він є наш старий працівник, людина освічена, патріот, вояк лицар і заплямованість його честі не доказана. Хай буде над ним самий гострий контроль, але працю продовжувати він мусить і повинен, що своїми підписами стверджуємо.

Підписи сторонців (прихильників) і всі ті ж командири запорізьких частин, що й перше. З першописью згідно:

Запорізького війська Полковник Гаєришко.

Отаманові Петлюрі, членам Директорії, Прем'єр-міністру, Начальникові Генерального Штабу, Голові Національного Союзу, Голові партії С.-самостійників і копії до відома: Отаманам Грекову, Консвалдцеві, полкам дивізії, в часописі українські й російські.

Сей відкритий лист тоді ж був вручений через осаулів полковника Болбочана всім, до кого він звернений. Командирам 1-ої Запорізької дивізії, також всі одержали. В 1-м Запорізькім полку він був пропечатаний окремим листом для роздачі в полку разом з наказом по полку. Керував цим полком підполковник Шелест у той час.

— Я просив, аби хто небудь до мене зайшов, аби запитати про мою "зраду та мої злочинства. Але видно, що всім Вам сором мені у вічі дивитися, бо український уряд, всі свої помилки рішив звалити на мою шию, аби я за всіх відповідав, як зрадник і злочинець, а признається в цім ніхто не хоче. Всі ви, замість того, аби покарати винних за самочинний мій арешт, ви санкціонуєте його і тим даєте право щирим авантюристам (Волох, Вірко, Махно, Тютюнник і т. д.) продовжувати своє Каїнове діло. За що я заарештований? Я прохаю відповіді! Може за те, що вже 16 місяців активно борюся за права самостійної України? Може за те, що зумів збудувати міцну кадрову військову частину і зумів оборонити її, як від посягнень безталанного міністерства Ц. Ради Голубовича? Може за те я заарештований, що в час Гетьманського режиму, не боявся дати місце — приют розформованим січовим стрільцям? Може за те, що по першому заклику я рішив судьбу повстання. Може за ті гучні побіди. Може за те, що я говорив і передбачав, що після повстання буде анархія і вимог організованости, а не соціалістичної демократії і не боявся це вам у вічі казати? Може за те, що я, коли був у Києві у грудні 1918 р., відверто сказав Вам, що своїми силами не зможу утримати Лівобережну Україну, а вимагав для цього хоч 4 полки галичан, нарешті хоч щонебудь просив. Цю допомогу ви обіцали через два тижні, а деякі частини негайно. Я сподівався, що допомога буде дійсно надіслана і чекав її, та пройшов майже місяць, допомоги не було, а події розвивалися швидким темпом. Мої люди вибилися з сил своїх, не могли на ногах триматися від безперестанних боїв, а також і морально були підірвані. А може за те я заарештований, що я один раз дав зрозуміти, що ті нові люди, котрі засіли в Генеральному Штабі, по більшості фендрики, не фахівці, а такі як В. Тютюнник — то просто дрібний інтриган і не чесний головню чоловік, бо як би він був чоловік чесний, то будучи молодим старшиною, мало знаючи військову справу, та ще старшина не Генштабу, а він став всім заправляти і все не на користь України, а на користь своєї душевної натури: за нього, самі за себе кажуть його розпорядження в Полтаві...

Що всі ви робили? Може скажете організували в тилу армію... Ні, ви не тільки самі не організували армії, а руйнували армію, руй-

нували дисципліну. Мало того, старалися паралізувати діяльність моїх запорізьких частин і всякими способами провжували моє чесне ім'я в Києві і скрізь! Може за те я заарештований, що коли я побачив, що Київ не хоче вислухати мене і відмахується від мене як від назойливої мухи, в той час, коли я підкреслював страшну небезпеку повстання для України, коли я вимагав кінцуги і провадити діло. Я знаю, що Київ це було не понугру. Знаю, що всі зі мною згоджувалися про тверду владу, але бсялися відверто про це сказати окрім с. стрільців, але їх тоді теж не слухали, бо бачете, це буде проти демократичних і розгнзданих принципів, бо бачите — це всіх діячів може скомпромітувати в очах народу, і вони, бідні, можуть свої посади загубити; а ще проще, — діячі наші може просто не здатні керувати і діло робити, а тільки балачками займатися... В останній час, перед здачою Полтави, коли я побачив, що мої частини абсолютно вже не здатні, я відверто сказав в докладі Петлюрі, що без допомоги Антанти України вже ми не спасемо, а одночасно пропонував організувати армію ДИНСНУ, а не в такім напрямку як пропонували Осецький, Тютюнник і Ко.! Скажіть, будь ласка, що ви зробили доброго для України за весь час? Скажіть, чи було хоч одно ваше розпорядження з самого початку повстання проти Гетьмана, котре мало би метою організувати армію, а не популяризацію ваших особистих імен і не руйнувало б армію з чим я боровся весь час. Скажіть, прошу вас щиро, чи задумувались ви над тим, що Україна пропадає і що зараз треба зробити, аби спасти її? Ви видали декларацію, може цим ви спасли Україну? Бідна Україна, ми боремось з большевизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український неспосталий уряд УНР йде на зустріч большевизмові і большевикам! Ви не хочете уявити, що це для України кошмар! Мене весь час провокували, що я реакціонер, контрреволюціонер, зрадник і всяка така штука, але ніхто з цих добродіїв не задається питанням, що я військовий чоловік, та ніхто не хоче відповісти мені, що накажете робити в той час, коли вся країна на військовім стані. Якої лінії триматися? Мене обвинувачували, що я розганяв селянський зїзд — де — скажіть? Мене обвинувачували в погромах, протижидівських тенденціях, — прощаю вас, добродіі "влада", укажіть мені зараз, такі міри і такі середства, котрими абсолютно можна було би переродити Українця в його відношенню до жидів... У мене сили не було відповідати за всіх українців, але погромів всетаки я НЕ ДОПУСТИВ! Давно я почував, що проти мене Київ щось затїває, але останній час я рішив їхати до Києва, виявити становище і просити звільнити мене з посади, о чім просив по дрого отамана Петлюру ще з Полтави, але він не захотів вислухати мій доклад до кінця. 22 січня 1919 р. я мав їхати до Києва, а о 5 годині ранку 25.І. я був арештований Волохом, котрий грав у дудку з В. Тютюнником, Вірко, Осецьким і Ко. Після арешту я не хотів кровопролиття і не дозволив 1-й дивізії йти на Волоха, не хотїлося губити людей, бо діло

і так було загублено. Всі мої пляни по організації, над котрими я працював зі старшинами Генерального Штабу, дійсно відповідаючими своєму призначенню, як фахівців, — всі ці пляни зруйновані і все паде на нуль. Мене привезли до Києва, як злочинця — за що? Чого ви не судили мене за всі мої побіди? Місяць назад, трохи навіть більш, мені лунали по Києву гучне "слава". А чого ви зараз не кричите мені "ганьба"... Може не хулає сміливости, може сором? Наберїться хоробрости, "самостійники", починайте, давайте тон!.. Нарешті я запитую Вас — хто з вас кращий від мене — хай той кине в мене камінь перший! Хто з вас більше діла зробив, а не наговорив тільки за його? Я маю право на негайну свободу, я маю право на виїзд з України — я заслужив цього, вимагаю цього, бо я нівчим не винуватий, а навпаки — ви всі винуваті, бо ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях, лізете в міністри, отамани, лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці замість того, аби бути вам самими звичайними урядовцями і писарцями. Ви зовсім не думаєте про те, що маса зараз тільки тішиться вашими демагогічними викриками, та і то вже не вірить вам і хоче скинути вас — зараз вже є звичка і досвід! А в повіті і губернії кого ви посилаєте, таких як і ви самі, а як денебудь і попадеться людина порядна і працювита, ви спїшите замінити таких! Подивїться, що уявляють ваші повітові комісари і коменданти. Подібні на вас, більшість такі як і ви. В час повстання я вам казав — не ламайте адміністративного старого апарату, міняйте тільки головних не відповідних керівників — ви не згоджувались, ви сліпі були і тільки твердили, що все напівнавіше гетьманське мусить згинутися... Бо вам необхідний був пожег. Перед повстанням я боявся, аби не повторилося ще більше безладдя — котре було при Центральній Раді і міністерстві Голубовича — не казали ви всі, цього вже не буде, ми вже навчені... Хіба навчені? Ой багато треба ще вас вчити. Ви організатори республіканської армії, хочете бути розумнішими від всього світу. І — ні! добродіі — Осецькі, Тютюнники і Ко, а коли були Жуковські тільки дурень думкою тішиться, і навіть большевики кинули той шлях, на яким ви думали йти, але правда, не виходить нічого. Краще би вам не братися не за своє діло. Україна повинна перед цілим світом червоніти за свій такий уряд, котрий очевидячки веде до загибелі. На одній нараді представників Полтавщини і Харківщини в Полтаві один із авторитетних представників українського громадянства, звертаючись в бік с.-р сказав: "Подивїться, що з себе уявляють наші міністри. Як не кретин, то падлець." Так буде до тої пори, поки всі ви громадянські представники не скажете: "Я перше всього Українець, а потім вже партійний діяч, потім хоч готентотської партії." Я осібно скінчив, вимагаю для себе свободи, я осібно свободи, я її заслужив? Ви мусете випустити, але все таки працювати з вами більше не буду — не по дорозі нам! Отаман Петро Болбочан. 26.І.1919 року, Київ, готель "Континенталь" Ч. 22.